

O Fa Yire Kee Twaan

Banda District
Ghana

O Fa Yirε Kee Twaan Banda District, Ghana

Allison Balabuch, Esther Attiogbe, and Ann B. Stahl

**University
of Victoria**
Libraries

2023

© 2023 Allison Balabuch, Esther Attiogbe, and Ann B. Stahl
@ 2023 Translated by Sampson Attah Kwasi

Published by ePublishing Services, University of Victoria Libraries
Victoria, British Columbia V8P 5C2 Canada
press@uvic.ca

Printed in Canada
Book and cover design by Allison Balabuch
Cover photo by Allison Balabuch
Photos by Ann B. Stahl and Allison Balabuch are hosted at
<https://exhibits.library.uvic.ca/spotlight/iaff>

ISBN: 9781550587197 (Nafaanra, Print)
ISBN: 9781550587203 (Nafaanra, PDF)
ISBN: 9781550587210 (Nafaanra, EPUB)

This publication, unless otherwise indicated, is released under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International ([CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)) License. This means that you are free to share and build upon the material, so long as you give appropriate credit and indicate if changes were made. It also means that you should not use the material for commercial purposes. The Banda Heritage Initiative encourages the respectful non-commercial use of these heritage resources with appropriate acknowledgement and citation. Distribution of derivative works must be made under an identical license that governs the original work. Properly attribute the book as follows:

Balabuch, Allison, Esther Attiogbe, and Ann B. Stahl. (2023). *O Fa Yirɛ Kee Twaan: Banda District, Ghana*. Translated by Sampson Attah Kwasi. Victoria, BC: University of Victoria Libraries. This work is licensed under a [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) International License, except where otherwise noted. <https://doi.org/10.18357/9781550587210>

Download this book at <https://dspace.library.uvic.ca/handle/1828/15205>

References to Internet website URLs were accurate at the time of writing. Neither the authors nor the University of Victoria is responsible for URLs that may have expired or changed since the manuscript was prepared. The publisher and contributor make no representation, express or implied, with regard to the accuracy of the information contained in this book and cannot accept responsibility or liability for any errors or omissions that it may contain.

Acknowledgements

Learning From Our Past: Banda District draws from the online *Banda Through Time* (<https://exhibits.library.uvic.ca/spotlight/iaff>) heritage exhibit and digital repository hosted by the University of Victoria Libraries. Both resources have benefited from community engagement in the Banda District, Bono Region, Ghana. They draw on the long-term archaeological and historical research of the Banda Research Project (1982-2011), funded by the British Academy (1986), the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research (1990), the National Geographic Society (1989) and the US National Science Foundation (1982, BNS-8213368; 1994-2011, SBR-9410726; SBR-9911690; BCS-0751350), with Dr. Ann B. Stahl as Principal Investigator.

Banda Through Time is a digital collection of heritage materials relevant to the Banda Traditional Area of west central Ghana. It includes open access archival materials associated with the long-term Banda Research Project, as well as recent works produced by the collaborative community-based Banda Heritage Initiative. You can access most of the images reproduced in this resource by searching for the catalog number (17-XXXXX) in the Banda Through Time repository. Catalog numbers appear on the images or in the image captions in this resource. Online versions of the images have additional metadata, including photo credits and more detailed information on the subject matter and context of each image. Teachers can find additional materials suitable for classroom use by exploring the online resources.

Learning From Our Past and the associated work of the Banda Heritage Initiative was made possible by the generous support of the Canadian Social Sciences and Humanities Research Council through a partnership development grant “Improving African Futures Using Lessons from the Past” (2018-2022). Partners included the University of Victoria, the University of Ghana, Ghana Museums and Monuments Board, Digital Antiquity (Arizona State University), the Banda Traditional Council and the community-based Banda Heritage Initiative. We are grateful to all for their contributions to this shared endeavor.

IAff: “Improving African Futures Using Lessons from the Past”

- Canadian Social Sciences and Humanities Research Council Partnership Development Initiative
 - University of Victoria
 - University of Ghana
 - Ghana Museums and Monuments Board
 - Digital Antiquity/tDAR, Arizona State University
 - Banda Heritage Initiative

University
of Victoria

Social Sciences and Humanities
Research Council of Canada

Conseil de recherches en
sciences humaines du Canada

Introduction

Students learn best when they can relate school learning to aspects of their daily lives and communities. Yet most textbooks used in Ghana’s schools draw examples from elsewhere, making it difficult for young people to relate to things and examples to their experience—imagine a matching exercise based on pictures of things you have never seen or a science lesson about crystals that uses snow as an example.

This Learning From Our Past resource is designed to help youth learn from the rich history of their surroundings. It invites teachers and learners to explore local histories, technologies and ways of doing things that cross-cut school subjects—social studies, arts, science and mathematics among them. It builds on what we have learned about daily life in Banda over the last 1000 years through work at archaeological sites and study of documents and oral histories. It helps us to appreciate how Banda area people adjusted to changing circumstances by building on earlier traditions while also drawing inspiration from elsewhere.

The resource is oriented around the theme “our grandmothers and grandfathers were knowledgeable people.” It asks learners, “did you know?” The grandfathers and grandmothers practiced science when they made metals from ores or created useful containers by firing clay. Did you know that they confronted challenges like climate change and how to live together in diverse communities? It encourages young people to appreciate that knowing about their past can help them to imagine solutions to problems highlighted by the United Nations Sustainable Development Goals (<https://sdgs.un.org/goals>): reducing poverty and hunger (Goals 1 & 2); enhancing good health and well-being, gender equality and improving education (Goals 3-5); finding ways to reduce inequalities, promote sustainable cities and communities and responsible production and consumption (Goals 10-12); to better appreciate life on land, life below water and take climate action (Goals 13-15); and to promote peace, justice and strong institutions (Goal 16). The resource encourages young people to connect with their elders and to recognize that solutions to many of today’s pressing problems need not necessarily come from elsewhere—inspiration can also come from nearby and the knowledge base of ancestral peoples.

This resource is designed to be approached thematically rather than from front to back. Each section includes information about topics such as potting, weaving and farming as well as hands-on learning activities. The hands-on activities will help students develop a deeper understanding of each topic and also develop the skills needed to pursue possible future careers. Teachers are encouraged to think about how the information can inform science and math education as well as history and the arts. For example, the section on weaving can be a springboard to talk about local plants, sustainable harvesting, and resource management. It can also be a base to learn about measurement, graphing patterns, and estimating amounts of fiber or plant material needed for various sized projects.

Many people have contributed to this resource and to the digital Banda Through Time heritage exhibit and repository on which it is based. From 1982 through 2011, the history and archaeology of the Banda area was the focus of archaeological, documentary and oral historical research through the Banda Research Project. Led by Ann Stahl, based first at University College, London (1985-88), then Binghamton University in New York (1899-2008) and later the University of Victoria in British Columbia, Canada (from 2008), the research involved many graduate and undergraduate students from these universities, together with students from the University of Ghana and personnel from the Ghana Museums and Monuments Board. As periodic visitors to Banda, we worked with the permission of the Banda Traditional Council and alongside many men and women from Banda who aided the work. Over the years we took many photos of people and places that retrospectively became a rich resource for reflecting on changes in local life during the last four decades. From 2016 we launched a community collaboration—the Banda Heritage Initiative—that used photo archives as prompts to conversations and reflections on local practices and knowledge systems with Banda community members and particularly elders. We filmed these conversations with permission and many are available as part of the Banda Through Time repository.

Fa Yirɛ Kee Twaan

Fa tnumu kee twaan we jaa ya o na mbe o banga kee twan anga.

Sankofa

Yira Nga pe yeeri ndru mu sɛ le mu kro kre pe Yonyi taanfɛɛnle yira nga pe pe mu ki tɛɛ na yonyi taanri a ki mɛɛ sho Ghana tra nga nu. Kre yira kre o sɔɔnri na kaalɛɛ yɛɛ wa fakee nyje yi tro yire nu mbe o ta mbe twan. Pe yira kre pe a ki pe na hanyini u yire mu kna na le u kro. Kena yira nga pe yeeri ndru mu sɛ le mu kro kre leele leni gbenbaa mbe o ndruu sɛ yirɛ nyje o wa yire le mbe twan.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brooklyn_Museum_45.11.5_Gold_Weight_in_Form_of_S

Ndru Mu sɛ Nga Mu Chu Fa Kre Nyi

Kolo nggi na oo tro Fa Yirɛ yire Kee Twan Hin?

Muura nga mu chin na kee nga mu chin, ndee mu jawala nyina mble ɲu na pre twan pre pan.

Mna o kee nyje ta mu loo

O yire fakee kee nyje pe yo mu tɛɛ, na muura nyje loplombo kɔ mu tɛɛ na, mu Banda tra kee twan. O Banda fakee nyje pe nyunɔ mu tɛɛ twan. A o ndru mu yire fa lɛele pre yirɛ nyje pra pe, mna yi tɛɛ mu tnumu tun mna yi ti mu sɛ, a o yire fakee twanfɛɛnle na mu tra tuulo mu yili yi namu kee tataara twan.

Fakee nyje pe yo mu tɛɛ

Jlom fakee nyje pra Tolɛɛ Asenpaasa wie Gbueɛɛ katoo November, 1982.

(17-16674)

Katɛɛ tuufɛɛnle weele tuo

Tolɛɛ Gbankama, na u loplombo sɛ Ngre kata ana, 2009

(17-17064)

Yirɛ nyje pe woni tra.

Cho nga pe faanri mu bleju kaan tɛɛ mu ki kro tapan haa san.

(17-17798)

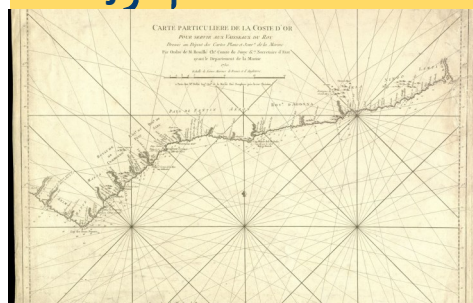

Pe tɔɔɔ tɛɛ mu yira pe pepɛɛ mu kaan le ki nyu na.

(17-19075)

Yira nga pe nyunɔ mu tɛɛ

Gold Coast tra hle (Ghana) 1750

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gold_Coast_M

Kataa tuufɛɛnle video nga le: <https://exhibits.library.uvic.ca/spotlight/iaff/feature/what-is-archaeology-how-do-archaeologists-work>

Fa Yire Kee Twaan

Kolo ngi na fa yire nyje o twan kre yaa o na mbe of banga nya hin?

Ndru Mu Se Nga Mu Chu Fa Kre Nyi

Nu na mble e twan pre nyina nga mu chin, na mu jawala, na nga mu loo.

Imi oo pe mbe haa chaa mbe tnumu tun
17-16773

Imi oo pe mbe tni tra kre na
17-17013

Imi oo pe mbe jaa yire nyje o chaa ta blenyini
17-16790

Imi oo pe mbe ke to o paala, na o yolo na
17-17143

Imi oo pe mbe twan mbe yili fa punco kee nu
17-17175

Ndru Mu Ange Jawa

Muu wa na e kattoo fakee ni, ndee mu e fakee ka chiin, ndee e kattoo yira kaa wa mbe mu jaa yire ki na mbe e ange chin ra?

Pan na fa yire nyje yii mu pan ni, ndee fakee nga mu chin kee yo mble nu na pre twan pre pan. Nu na mble e twan pre kee nyje pie ta mbe yo yire, kee nyji ee ta mbe yili yi un hin? E kee nyje e ta mu yo, na yire e ta mu nyina kre, yaa ngi kie jaa ya e na anga?

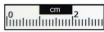
FA YIRE KEE TWAAN

Na mu o tolɛɛɛ fakee twan, ki tii mbe mu jaa muye kpɔɔ, mbe jaa nɔɔloo ta fakee nyje yi anga nyina nu.

Kie ti o banga chin, mbe jaa kro mbra oye nyina kee nyje yie jaa fun banga.

Tɔɔnrɔ Kɛgbɛ

17-19148

Yira Dgi Yi Hin?

Kre tɔɔnrɔ kɛgbɛ nga ki da yeɛɛ lafɛɛkɔɔnataraɛ, kre na tɔɔnrɔ yire bɛɛɛ, na cho juaraɛ para nya tra, ki tia kataa tuufɛɛnle shɔnli na fiirefɛɛnle tnumu tun lawee na yi.

Dgi Oo Jaa Twan Mna Hin?

Yire nyje ni praa tɔɔnrɔ teeri na pini yire o nyina nyje nyini ni fawolo pre naa peye sani. A ki o nyina na lɛɛɛ naa tɔɔnrɔ teeri na yire pini, a praa tɔɔnrɔ woni dne un.

Cho Jaa

17-17617

Yira Dgi Yi Hin?

Nyjila kro nu choɛ juaraa knumɛɛ lawee nya. Choe nyje ni pe choɛ faanri kre, tuweele nyininyini wa yi nu.

Dgi Oo Jaa Twan Mna Hin?

Choe nyini, na imi pe yi sani kre tia o na chini mna pe yi faanri, na mna pe yi faanri, ndee na haki yi yiri, a yi tii mbe o chi choɛ nyje nyini ni praa tnumu tuni.

Gende

17-17531

Yira Dgi Yi Hin?

Pe choo, na kaan teeri na yi pini, a pe yi tɛɛ na na kɔɔɔli suuru na jese woni, a yi mɔɔ yira ja mu kla nyaanyaa.

Dgi Oo Jaa Twan Mna Hin?

Gende yire nyini tia o na chini mna yi yiri, na ma pe yi pe o, ndee na haka yi reeaaa? Ndee na wangra ka nu yiri mu pan.

Mni a yire yire nyje shian mu o nga hin?

Yire yire nyje o nyina o tolɛɛɛ na o leɛɛɛ pre naa jawala ni.

Leele mble praa wa Banda tra nu naa choo teeri na yire nyini pini, praa menyɛ woni, na tɔɔnrɔ woni na pe keshien yire pini. Praa teni, mnaa jawala teeri na yire nyininyini pini. Pre titi naa kenyi teeri na yire pini na shie na yire chine fimi na.

Praa yire fonyi jawala taa wangre nyje yii wa lewoɔɔɔ tra nu na shie yila tohaa yire nu. Praa yire jafa nyje lii a Broni Fiun na chin mu pan mu Ghana wangra le. Praa twan peye pan, na twan fimi wolo pan na.

Banda Mu Kaan Mmange

Banda tra kre wa na shie Ghana tra kre lalaa na shie yila tohaa, ki sam yi lɔɔ nga pe yeeri kpaan kre.

Banda tra kre pe lawee nga nu leele nyininyini yiri mu pan mu tni.

Ndru Mu Se Nga Mu Chu Fa Kre Nyi

Kee ngi mu chin mu wru Ghana haa hin?

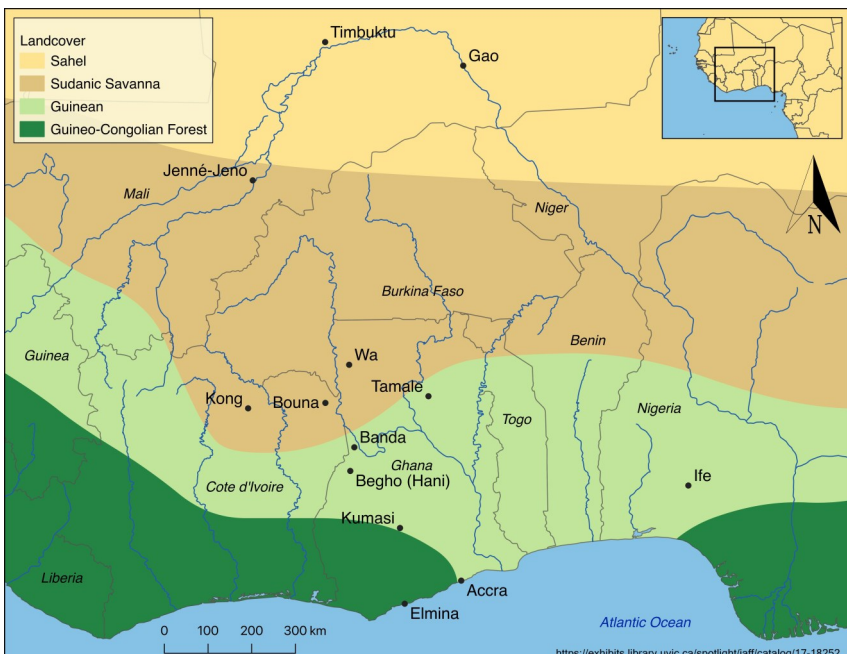

BANDA TRA KEE

Banda tra kre nyua kpɔɔ kaa wa ki nu, a nyue bɛɛɛ wa ki kro na shie yila tohaa, yire nyambie yire wa sam na na shie kpaan lɔɔ kre nyjeeri haa, kie pe kɔsni fuloeshiin na ke nyu na. Yire nyambie yire fawolo pre naa swa nyie tru yi nu. Trohaa wa nyue yire lalaa, yire nu praa tro na shie na paan. Yire nyambie yire tia bawa tɛɛ sheli, la, na kala pan praa lawee taa na ndra wa.

Boase nyua wee, 1994 (17-16969)

Nga leele yiri lawee lawee mu pan mu tni Banda tra nu ki mu. Anga na mu Banda tra kre le ki kaari fimi tra, nyaa bri. Klɔ naa wa tra kre nu mu wɛ fimi haan tra nu na. La, tinyi chaan tia klɔ nwa tra kre nu na. Na pe yo fimi tra, lawee nga nu nyaa na tinyi bɛɛɛ nyi, na nyimi woni tra kre na mbe yila wreɛɛ wa tra kre da.

Klɔ naa wa Banda tra kre nu, kitia ki kee naa ninge ni a Begho, na Boni Manso jafa lifɛɛnɛ naa tro wa. Praa tro wa na yua, na swa nyie, na hlo ngaala, na kpahe ni na shie na yire chine klɔ lawee yire nu, Praa shie lewɔɔɔ tra nu na shie yiala tohaa na wenge, na swa fre, na yonyi chine.

Tra Kre Kee

Lewɔɔɔ tra nga ki shie yila yila

to haa kre (map) nyunɔ. Ghana tra, Cote d'Ivoire, Togo, Burkina Faso trɛ chaa ki nu, yi tra sam gbun, mu yi lɔɔɛ kpɛɛ, na Banda tra kre sam nyini kro.

BANDA LEELE

Banda fakee, na pe paala yire kro loplombo pe jawala tee mu yi yii nunu mu tee, Nafana, na Kuulo, na Jambie, na Ligbie, na Batse mble pee wa tra kre nu anga nga pe tolele pra pan mu tni tra kre nu.

Leele Mble Pee Wa Banda Tra Nu Hin?

Boase chiele Manaandiom binyi gbuun, 2018 (17-17123)

Yolo nyini nyje pe yuu Ghana yi da fuloe jijire.

Brofu yolo pe yuu sukuu nu, na abani tnumu nu.

A lenenre tondo yuu, na mu Ghana le, ki pe yolo nga pe yuu lawee tataara nu.

Boase chiele Manaandiom binyi gbuun, 2018. (17-17123)

Yolo Nyini Nyje Pe Yuu

Yolo nyini kuno leele pee wa Banda tra nu.

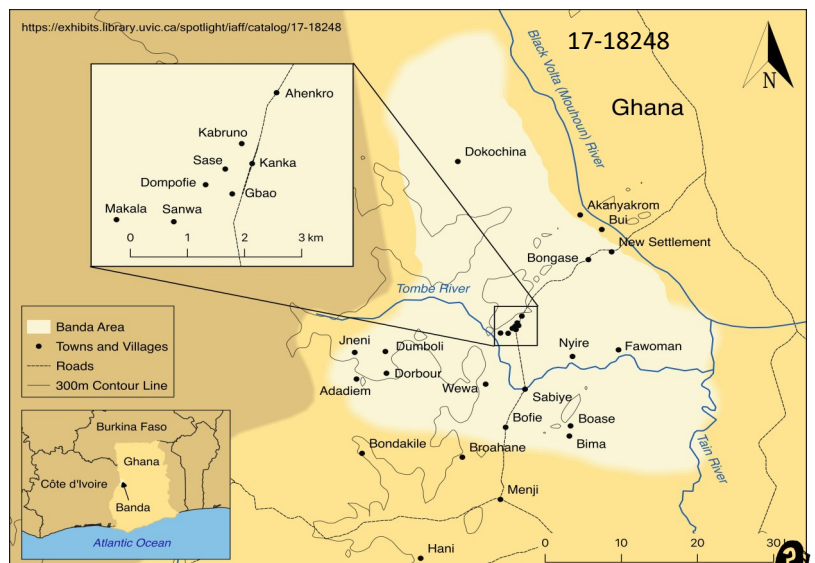
Nafana, pre pe nee tra kre nu, a Nafaanra pe yuu, a Kakala na pe yiri, chia nga na pe yiri kre wa Ivory Coast na. Banda Ahenkro yi kakpoo tra kre nu.

Ligbi, Mande yolo nu ki yili, pre pe taa shiin mu nee tra kre nu. Jafa lie ki pan na pe ni tra kre nu, Saase, kankan, na Biema, yire yi Ligbie chie.

Kuulo, (Domp) Yolo kre yili Guan yolo nu. Kuulo yolo kre Dompofie chiin pe ki yuu, a pe tni tra kre nu mu mu.

Jambie chieri ple pee wa Banda tra kre nu.

Leele mble pe pan mu tni tra kre nu a ki n mu le, **Batse**, a pee wa mu tni tni kpaan loo kre mbee na na mbroe woni.

Ndro na u njmbro paaraa

Na mu mu sukuu tnumu tuni yolo fongu nu, mni mu ki shelee nya mu da hin? A na nu titi yolo nu yi, mni mu ki nya mu da hin?

BANDA LEELE

Kakpɔɔ nunu kii wa Banda tra un, a chie bɛɛɛ nyje yii wa mu ya yiree fulo na kɛ.

NYU NUNU

Leele mblɛ pe pan mu tni Banda tra kre nu kre chaa mu tni yɛɛ tataara. Kii wa na pe yolo yi yɛyɛ nde pe ja mu chaa mu tni. Pe tni mu, na pe paala, na pe sumiɛ yili yi yɛyɛ chechieri. Kre ki tia sembɛɛɛ yira nga kii wa mu yire mu Banda Paala Katoo, Banda Cultural Centre, na (Banda Traditional Council) nga yi “NYU NUNU”.

17-17521

Kuulo Leele Na Wurache

Leele mblɛ pe Banda yeeri pe chia kre, Kuuloo chaa pre nu. A na mu fakee nyje pe yo mu tɛɛ le kre, pe pe yeeri Kuulo. A pe leɛɛ ɲmba nɔɔ leele le wre mɛɛ Leɛɛ Nyini Wurache, pe nyina nyje na wra yiri mu to Banda tra nga nu. Wren a u plɔ Shie Dafa, na pe bichlɔ Akosua Yeli ni, na pe soo. Para pe chia kun, la nyumu nsraa wa.

Ki ble ka Wurache na u soo wru na nyumu chaa, wra kila nyaa mna sɛ da lawee ka nu, a u soo wre na sɛ Ina lawee ka waari, to a nyumu na gbun mu yili wa, a kra tia para lawee kre mɛɛ tɛɛ “Gbanga” Ki nɔɔ nyina soo, Kuulo yolo un (Dompɔ).

Kwasi Millah na Wurache Tingɛ, 1995

Wurache na le titi, Ki ble ka na leele sɛ seele nu a wra sɛ u jɔɔn wru mu tni, mu u snimi wru mu yii to mna tii tra. Ki ble kre lam chɔɔ zɛɛn bien a fin mna wra tii tra kre, a kra tia praa lawee kre dɔɔ taa. Kre Gbɔngbɔ tingɛ lɔlɔ kree wa Dompɔfie mbookɔ a pra ki peerii, ndro na ki bie li.

Nga kra pan ma kre, Kuulo na binyi nyje pe yeeri “Landɔ” tɛɛ mna Leɛɛ Wurache kum pe, mu yire kre nyjila kre un yire binyi yire ni praa shie ɲunɔ, na Kuuko loplombo kumu pini na yi ni.

BANDA LEELE

Leele mble pe yiri haye mu pan mu tni Banda tra un Lelee Wurache nyjila le Kuulo,(Dompo), na Nafana, na Ligbie, na Jambie, na Batɔe, pe tia pe tni mu, na pe fakee, na pe paala kee, na pe yolo tia Banda fakee sna.

Nafana

Bɔfo wa naa wa Nafana nu praa u yeeri Gbaha (Gbanga) wre wra yiri ki ble ka na tnihaa chaa Nafana pan, wre na Nafana pre pra yiri Kakala na, kii wa (Cote d'Ivoire) tra nu mu pan mu tni Ghana, wre wra Banda tra nya na ki nyu mbe leele jaa tni ki nu, nga wra ndru na shie u kro kre, wa se yi Kuulo na tra kre nu.

(Foto Nyjeeri wo) Abena Dyakari, na Akua Badu, na Akua Asempaasa pe gonyi yoo, a ma Millah na u nunu na yoo. 17-16935. (Kamerige) Soɔɔ pe yefungo ble kpɔɔ lii. Banda Ahenkro, 1982, 17-16925

JAMBIE

Jambie na pan mu tni tni chie yire ye na.

Yaw Kye wa u kro nu na kuun, 1994, 17-16972

Ligbi

Nga ni pra Ligbie chin na yi na praa ke nyu yire pini, na jafa lii, yolo nga pe yuu yi Mande yolo, a ki yiri Mali na. Bawa pe yiri mu pan mu tni Banda tra nu. Ligbie pre ple na Nafana pra yiri Kakala na, a pe ple na yiri fawolo jafa lihaa chia nga pe yeeri Begho, a ki mbra Hani na, Bno tra nu.

BATɔE

Kie pe yeɛ lafaa na taare yi kre, kre Batɔe na yiri pe wangra nu, na lawee chaa mbe tni mbra mbroe tunumu tuni. Pra kila mna pan mu lawee chiriri ta Banda tra nu kpaan loɔ kre mbe na mna tni wa.

Na leele jawala yi yeɛe kala na, ngi ki paan mbe kro kɔɔ jawala nunu ta hin? Leele mble pe tni Banda tra nu kre yiri lawee lawee mu pan mu tni mu chaa, ngi ki tia pe ja mu tni mu chaa hin?

Ndro na u ngmbrɔ paaraa

Banda Tra Kre Chinemu

Kie pe yele chieri yi nga, Bui dam tnumu kre tia Banda tra kre chine kolo tataara na.

Kpaan Loo Kre

Pe tni kro nu mu wa loo kre lalaa na shie yila to haa. Bui Dam kre lawee, 1990. (17-16967)

Kpaan loo kre tro nyue ye lalaa Bui lawee yire nu, kre lawee kre nu pe Bui Dam kre pe, 2008.

Na mu yire beni kre na na dam kre le na shie nyjeeri haa, beni kre wa na shie loo tapan haa, 2016, 17-17048

Kee Nyje Ni Bui Dam Pan

Michael Dzebo, Williams Enam, Lumor Cuando, Ardwin Kumoradz, 2009, 17-17015

Kabele ye nyi na Agbegikrom (Foto nga kalie nga), na Akanyakrom, pra pe ko, mna se pe tee lawee fongu nu, ngi na hin ? Na Bui Dam kre nyumu kre we pe wru. Pe seele kro na yili pe kee, a kra tia pe tnumu na sheli mu pe nga, a pre na leele mble jaara pra se tni pre na nyjira.

Batse mble praa wa Akanyakrom pre (Foto nga kamenge nga), pe ple praa yaa leele mble praa paan na yure le Game tra kre nu. Nyjila kro nu pie leele shie mbe pe wru mbe se pe kpaan kre nyjeetri, mbe pe se kunulo le. Nga pe loo kre beni a nyumu nee ki nu kre tia Kunulo pre se ki nyjeeri haa.

Nga ki pan ma kre, kro se beele yire wa jaa leele wru mbe tro loo kre yie na na, a mbroe wofenle wa jaa tnumu tun loo kre yie na, fufle nga ki tro ki yie na kre ndra na, Mbrowoo na pe kabele nyje yira fe mu loo kre kun kre tnumu.

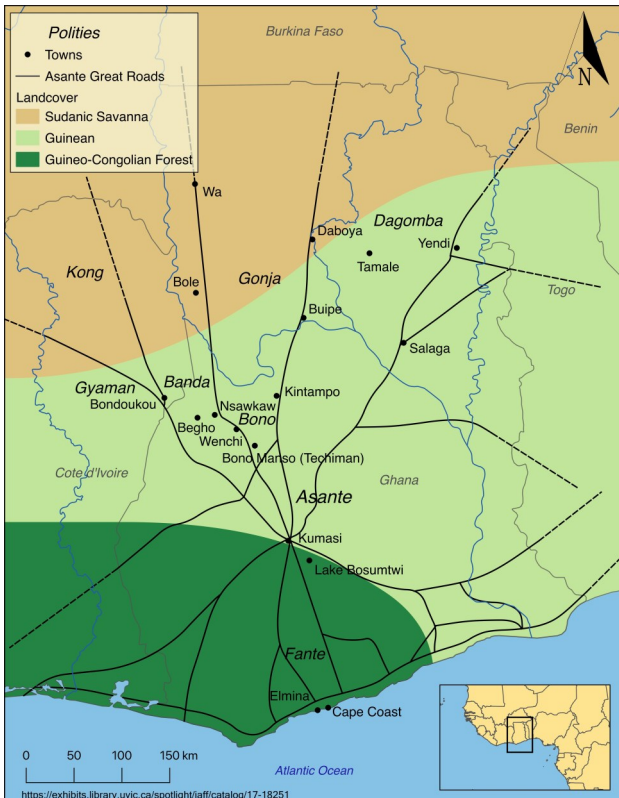
17-17350

Imi praa nyaari na tro

Koolee wɔɔ na ya leele pre na fa kre, a praa ja na jafa lii, koolee yire yɛ na pe jele kolo, a yi yɛ na pe yurs tro haa, a yɛ na pe kaa kolo.

Imi Koolee Yire Na Nyi

Tɔmblo na kolo wɔ mu pan mu to, kolo kre na yire pe kakpɔɔ Kumasi na mu pan, nga pe ki wɔ ki da yeɛ lafaa na ki kro. Mu jaa kre kolo kre nya arɔga Ghana koelee nyjɛ pe gbeeɛ nu. La nyjila nga ni Tɔmblo nsra na mu pan kre, na fawolo jafa lifeɛnɛ kobɛɛle wɔ mu pan mu to Banda tra nu. Kolo na yire Kong nga kii wa Cote d'Ivoire tra nu, na Jenne-Jenu nga kii wa Niger lɔɔ kre mbɛɛ na Mali tra nu mu pan Banda tra nu.

Lawee kre chinɛmu

Kolo nga ki shie nyjeeri haa na mu yire Ahenkro, 1982.

Kolo nga ki shie nyjeeri haa na mu yire Ahenkro, 1982.

Nga kaa pan Banda tra nu ki n mu pe pe ma, la, ki ya leele pre na a pe ja na dani peyɛ na, Kre nyjila kre na kaa we jaa lɔɔ kpɔɔ kun fɔna pe ki benɛ. A kpaan lɔɔ kro ni praa ki kuun. Banda koolee tataara yire kotari n wa yi na na funɔga bɔkɔ, a nga kɛɛ pan mu bɔ Banda tra nu ki n mu.

Pe Bui Dam kre, na benɛ nga pe pe Kpaan lɔɔ kre na dam kre lawee, ki tia lawee kre sɛ pe trohaa kpɔɔ. Jawala wa na pie yire Elubo na, mbe kolo wɔ mbe tro na ki ni mbe sɛ Wa na, na ki pan ma, kie pan kee chiechiele, na sisɛ kro ni Banda tra nu.

Ndro na u nɔmbro paaraa

Yira ngi ni kolo gbeelee pan lewo tɔnimu nu ki hin?

Yira ngi ki tia koelee nyjɛ na praa tro fa yire, mbe pe kɔ mbraa yi vala mbra kotari woni yin na hin?

Yire Chine haa na Jafalihɛ

Chie ye nyi na Dorbour, Adadiem, Dumboli na Bunakile, yii wa na shie Banda nyue yire yila tohaa, bawa pe chue faari te. Fa kre, praa chue faanri lawee tataara nu na yi tru na shie jafa lawee Ghana mna, na Bonduokou na Cote d'Ivoire tra nu.

Koelee Nyje Na Praa Tro Na Shie Na Jafa Lii

Ngre na Kuulo nyjila kre Banda leele na wangre naa fni na jafa lii, hali mna se fimi tra nu, mna tro mu se to Niger loo kre lawee. Tomblo koelee nyje pra wo yire na ya leele na a praa jafa lii, pan choo pra yire epo nyu na mna koelee wo a yira fni.

Kre nyjila kre nu wangre naa choe faanri feenle tnumu nya na yi chaa, choe faanraa tnumu kre na pe tnumu titi. Kre nyjia kre nu jafa kpoe, na yire chine jafa liie na yiri. Makala nyjila kre, jafa li yire yire na chine, Broni fiu na pan na yire fonyi ni, a kra tia o yire naa shie Lefimble jafa na.

Kolo kuun

Praa choe teeri na yire chine, na yire leni yi nu na kolo kuun. Praa sholo na simi gbo wo leni yi nu.

Ndro na u nmbro paaraa

Yire nyi nyini praa leni choe nu na kolo kuun hin?

A choe nyji sembremu, na yire nyi sembremu praa leni yi nu hin?

Chiele tio na shie jafa na, Dorbour 1994, 17-16879

Yire Chine haa na Jafalihɛɛ

Yire chine hɛɛ na jafa lihɛɛ na pe lawee nga nu praa jawala na yire fɔnyi ta na twan, na paara na peye ni. Yire chine haa ka nyi na Begho, a kii wa na shie Banda nyjeeri haa, na pe keshian lawee nga nu praa shie na yire chine Ngre na Kuulo nyjila.

Jafɛɛ

Jafɛɛ lihaa na pe lawee nga kee kra shian, a praa yire loni, na yire chine wangra nga kro nu, a yira ndru mu pe mna lenɛɛɛ naa fni. Leele naa fni wa na kefɔnyi ndru, na kefɔnyi na yire fɔnyi twan. Bawa faanrifɛɛnɛ naa fni na nyje pe chin, na fɔnyi twan pe ye pan.

Begho jafa

Begho jafa kre pa pe yire chine haa jafa (13th na 19th centuries) yire nu. Na mu yire Banda tra nu na shie wa kie pa konsni 20. Tra kre naa wa klɔ na nyaa titi tra sam na, a bawa na sɛ pe lawee nga nu leele nyinyini naa shie na fni, a praa yolo nyini yuu wa, nga ki tia praa shie na yire chine Begho na kre wa tɛ, a pe chia kre yeeri Hani anga.

Begho jafa kre pra ki yɔɔɛ lawee lawee, tuntunmbɔ lawee naa wa, a chɔɛ lawee naa , a yonyi lawee naa wa, a seɛ saanrɛ lawee naa wa, a yure na wenge lawee naa wa, a sro prɛ haa naa wa. Leele naa wa ki na na swafre chine, a plɛ naa swa nyie na hlo ngaala teeri na yire chine.

Choo, na chɔɛ na pe keshian yire mu lenɛɛɛ nga. Na mu tuntunmbɔ tumu tunhaa le, katɛ tuufɛɛɛ tia o choo nyje ni fiirefɛɛnɛ naa teeri na tnumu tuni juareɛ nya, na pe tɔɔɔ nya na yi ni a yi yi mana. Brong lawee yire nu pra gendɛ nyje ni praa suuru nya, na weele nyje nu praa tuwe leni na yi pini, yi krɛɛ choo ni praa yi pe. A pra yire nya a pra choo tɛ mna yi faanri kpɛfrɛ kpɛfrɛ na yire praa frɛ na yi ni na pe yonyi tini. A pra chɔɛ nyje yira yiri tra nga nu nya Begho na, kre kra nyina na yire chine haa jafa kpɔɔ na yi.

Banda Ahenkro jafa lihaa, 1986, 17-16734

17-17078

Kwame KB 2 u chlɔ gbeeɛ a u chɔɛ tio na shie jafa na. Wre ndro njmba pe u pe Banda Ahenkro Cultral Centre lam krɛɛ na.

Begho jafa Video nga le

<https://youtu.be/JlxPaT4jETY>

Mu kre kee nga chiin

O lelele pra naa pe jawala teeri na yire pini. Pra ja na choo teeri na chœ faanri.

Chœ faanrifœnle na le o lelele pre

Anga na mu le Banda leele kagbae nu, taahœ na robae nyje nu pe yire leni yii wa wa, fa kre na mu le wa kagbala chœ chiin ni praa yire pini.

Chœ nyje pe faanri mu yi fo kanhun ni praa teeri na yire tataara pini, na sro, na nyumu leni, yire ni praa sro soori, na sro leni ye nu. Faanrifœnle naa chœ nyini nyini pini, na yire pini na yi ni.

O Lelele Pre Naa Jawala Ni

O Lelele mble pra faanri mu chin fa kre naa jawala ni na yire pini, a o yi ta na twan Suku nu anga.

Leele mble pe katœ tuulo pre we ja mbe ya o na mbe o jaa pre faanrifœle kee, na pe tnumu yire twan. O chin na pra kolo tataara wru, mna jawala tœ mna yire nyje yii wa Banda tra nu tœ mna yire nyje yira pe shian pe tnumu nu pe.

Ndru Mu Se Nga Mu Chu Fa Kre Nyi

Foto nga le, yira ngi mu chin mu wru chœ faanraa haa hin? Leele mble nu na pre twan pre nyina mu jawala, na nga mu chin.

Jawala Kee

Foto kre le na, kee nyji mu tœ mbe yi kee nyina ndro pan mbe u jaa yi kee twan hin?

- Yire nyje pe nyuno hle kre nu badenyi yire le, mbe yi ya mu na mbe mu jaa kee nyje ni mu tœ mbe yi kee yo yire cha.
- Kee nyje ni mu tœ mbe paara yire nyuno mu tœ mbe yi ya mu na mbe mu jaa yi tœ mbe paara, mbe jaa chœ kee nyuno.

Pe Chœ Pee Twan Dorbour na, 1994, 17-16877

Mu loplombo wie na pe da mu chœ tœ mu tnumu tun fa?

Pie jaa o nyina kee nga pe chin mu wru chœ faanraa haa Banda tra nu, ndee Ghana tra nu ra?

NU Na Mu Leele E Paara

Nyjila nga Nu Cho Faanraa Noo Hle

Choo nga ni praa yire faanri na yire pini na yi ni, na tɔnɔ yire le yire nyje praa pini kre, pe yi tee mu tnumu tun lewoob tra nu kie pe yeke kagbenyi kembonunu yi kre.

Ndru chin Fa Kre Soori

Yira Ngi Ki Tia Kataa Tuufeenle Na Chɔe Kee Twan Hin?

Yire nyje yi tro kre kee twaa

Na Kataa tuufeenle kataa turu yire nyje pe nyaa yi chɔe juaraa leele. Nga ki tia yi na, kii wa na foo pe yi foo kanhun ni, la, na yi juari, a pe yi wo, yira ja mu fɔn. Kena na Kataa tuufeenle chɔe juaraa yire kee twan kre, pe chini imi praa chɔe pini, na yira nga praa pini na yi ni fa.

Pra chɔe juaraa tuulo Makala kataa na, 1994, 17-17558

AGUNAE NYJILA

Chɔe knumee nyje pe nya Banda tra nu kre nyina na yi da yeke kagbenyi taare na lafeekunɔ. Kre nyjila kre pe yeeri Agunae Nyjila. Kre nyjila nga kee shian, ngi na hin? Kre nyjila kre leele na nɔchle mu na jiin titɛɛ, na seechie poo, a pe nsraa kila na jiin na tro ma na.

Kre nyjila kre na yire ni pe pe chɔe kro kaanri, mna yire pe jengle jijire na yi kro sani, na grazaan teeri na yi sani.

Choo nga ni fawolo pre naa faanri chɔɔ, kre ni fuɔa wolo faari chɔɔ. Kre ki o nyina na Banda leele naa pre titi chɔe faanri, a haka ma praa yiri na yi ni

17- 18280

17- 18265

Nu na wangre leele e fni

Yeke kagbenyi taare na lafeekunɔ kɔkro

Kie pe yeke kagbenyi taare na lafeekunɔ kɔkro

Kre nyjila kre, yenyam na tia leele na nɔchle na seechie poo, na fali, a pe nsraa kila na nyaa kaara chaa ma na.

<https://www.timemaps.com/history/world-1500bc/>

Chɔɛ Pe Nyjila

Mblɛ praa chɔɛ faari hin?

Katɛɛ tuufɛɛnlɛ tia o chin na nyjila nga ki tro mu sɛ kre, na chɔɛ faanraa pe kɛ nyu tnumu titi, a lenɛɛɛ naa yi tnumu tuni. A nyjila ka na da mblɛ praa faanri mu chin titi praa yi tunumu tuni. Nyjila nga ni faanri fɛɛnlɛ titie pre naa faanri kre, praa chɔɛ faanri mbe yi nɛɛ mbe wɛ nyjɛ pre titi naa chaa na, a praa shie na yirɛ chine na yɛ ni. Chɔɛ nyjɛ ni praa yirɛ chine kre na tia Banda tra chɔɛ na sɛ yili leele mblɛ praa pe fɛ mu kun pre chie na.

NGRE NYJILA

13th to 15th Century

Leele mblɛ praa wa Banda nyuɛ yirɛ yila finhaa na ki to haa pre kro, chɔɛ nyjɛ praa faanri kre na yiyɛ wru, yira nunu ni praa yi sani. Yirɛ nyjɛ yiraa wa pe pan tra kre nu ni praa faanri. Pra yirɛ ki na mna leele nyina pe jawala kee, na koelee nyjɛ na praa tro na pe tnumu tuni. Chɔɛ prɛɛ na pe tnumu kre nyjila kre nyu titi.

17-18283

Jawala Fɔnyɛ Na Yirɛ Fɔnyɛ

Kre nyjila kre faanrifɛɛnlɛ naa yirɛ pe chɔɛ na chɔkoe sani. Kre nyjila kre nu Banda chɔɛ faanrifɛɛnlɛ naa kɛɛn teni na chɔɛ kro sani. Kre nyjila kre na pe tɔɔnrɔwoni na yi nyani, a kra tia faanrifɛɛle naa yi knumɛɛ taa na chɔɛ kro pini na yi ni. Kre nyjila nga na Banda tra chɔɛ faanrifɛɛnlɛ chɔɛ nyinininyini faanri, mbe yi kro fa tuwe ni mbe yi yili yi yɛ yɛ.

KUULO NYJILA

15th to 17th Century

Kre nyjila nga na faanrifɛɛnlɛ mblɛ pee wa Banda tra nu kre chɔɛnyinininyini faanri, praa tuwe nyjɛ na yɛ nyini chai na chɔɛ kro nyunci na yi ni mbe yi nyu. Faanrifɛɛnlɛ pre tataara naa wa Banda nyuɛ yirɛ yila finhaa. Kre ki o nyina na leele plɛ tnumu na yi titi.

17-17625

MAKALA NYJILA

18th to 20th century

Kre nyjila nga praa yirɛ nyinininyini chai choo nu mbe yi tɛɛ mbe chɔɛ faanri. Chiele faanrifɛɛnlɛ naa pre titi chɔɛ nyjɛ praa teeri na tnumu tuni pe katoo, na pe chia na praa faanri, choo lawee nyjɛ yiraa wa mu mbra pe na ni pra tɛɛ na faanri.

17-17798

Chɔ Fanraa Pe Jawala Tnumu

Jawala titi tnumu faanrifɛɛnɛ tuni. Pe yirɛ nyjɛ yii wa choo nu twan, na tɔɔɔ na kanhu teeri na pe faanraa tumu kre pini mbe yi nyu mbe pe ninge ni.

JAWALA WUROO

Pe choo bri Dorbour na, 17-16913

Na faanrifun we faanri we klu mbe choo nga ni we faanri kre pee le, na ki pɔ mbe jaa faanri, ndee na pe ki le kanhun na kia yɔɔɛ. Pe yirɛ chai choo kre nu imi kie pe na pe ki chali mbe kia shɔɔnri, ndee na pe ki le kanhun mbe kia yɔɔɛ. Yire yirɛ yire, na pe yira nya mu tɔɔɔ wɔ ki nu, yi yirɛ knumɛ pe chaai choo kre nu.

Kuulo nyjila faanrifɛɛnɛ pre naa wa yirɛ nyjɛ pe chai choo nu ni. Na pe tɔɔɔ nya ki nɛɛɛ knumɛɛ nyjɛ yi kro kre praa chaai choo kre nu, kre ki nyina na chiele tnumu, na bile mble mble praa tɔɔɔ nyani pre naa chaai na tnumu tuni.

Kanhun na Wɛngɛ Jawala

Na pe chɔɛ yire chali mbe yi fɔ kre, mbe pe kejenyi gbɛɛri tra, mbe chɔɛ yire taataa yi na, kejenyi yire pe nyaa na nagrɔɛ chaai yi nu. Kanhun kre fna ki nyini mbe praa ki wɛngɛ dɔɔta. Na chɔɛ yire waa mu kanhun kre nu taara kie jaa yi kla. A na kanhun kre waa na nyini kpɔɔ, ndee mu wɛɛri mu tro kie jaa chɔɛ yire yɔɔɛ.

Tuwe nyumu nga nu pe chɔɛ leni, Bondakile na, 1982, 17-17219

Pe kejenyi gbɛɛri mbe chɔɛ fɔ, Dorbour na, 1994, 17-17222

Nyjila nga nichɔɛ yiree wa mu wɛɛri kre, yi yɛ nyinii wa mbe pe yi wɔ mbe le tingɛ nagrɔɛ nyjɛ pe su mu yi fun mu tɛɛ nu, mbe ki ti mbe yi weele bɛɛɛ yire yurɔ mbe wɔ suu. Yɛ nyi na kotolo nyjɛ nu pe yirɛ trei kre, na pe yi wɔ kanhu kre nu mbe nyaa na bongrɛ wrɛ tɛɛ mbe yi fɔ na mbe ki ti mbe yi wɔ.

Chɔkoe nyje nu pe nyumu leni yira nyjiri, Ahekro, 1986, 17-16861

Chɔkoe nyje yi nyumu nyjiri

Chɔkoe nyje nu pe nyumu leni yire praa yi pe na chɔ sɔɔ wie yi, ndee na kotolo yi. Pe yi lam kre pini, na pe nyumu le yi nu mbe ki nyjii. Ki tia pra chɔkoo le tuwe nu imi na pe chɔ pini kre. Pe ki pini mbe ki nyu pe foo, mbe nyumu jaa kro ki nu mbe mu.

Imi Na Pe Ki Pini

Koelee nyini nyje na pe troi na choo teeri na tnumu tuni. Na mu faanri, ki fna mbe mu se choo kre tuu, mbe ki bri, mbe ki kloklo, mbe cho kre nɔ le, mbe ki faanri, na ki faanri mu kɔ, mbe mu ki fɔ, na mu kɔ, mbe mu ki krɔ nyunɔ na tuwe ni, mbe ki krɔ kre gbeele mbe ki fɔ.

Nga Mu Chin Fa kre Soonri

Mu da mu choo tɛɛ mu yira ka pe tun ra? Yira nga mu da mu pe kre kee yo mble η una pre twan kre pan.

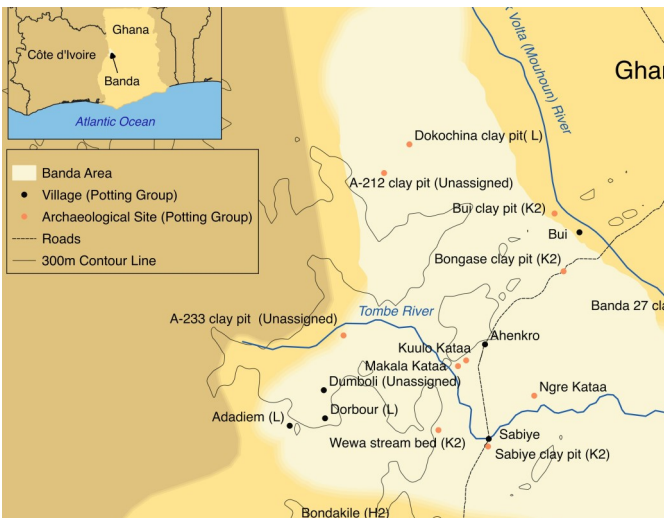

Ki Tnumu Jle Choo Kre Tuo

Na mu chaa nbe faanri mu se choo kre tuu ki lawee, mbe ki tuo mbe se na ki ni faanri lawee. Cho faanrifɛenle chin na loɔ mbeɛ, na nyumu lawee pe choo taa na tru. Faanrifɛele sele leele pe yaa pe na para tnumu tuni. A pe pre woni mbe pe tolɛɛle kuulo, na nɔmu nyje yi tra le pre na mbe pe ya pe na.

Choo tuu wee kpɔɔ nga kii wa Bui na, na shie yila tohaa, 1989

Choo lawee, na lawee nyje nu katɛɛ tuufɛenle tnumu tuni, 17-18249

Imi pe chaa na tnumu tuni

Faanrifɛenle sele leele pe yaa pe na pra choo yire tnumu tuni. A pe tolɛɛle kuulo, na nɔmu nyje yi tra le a pra pre woni na pe kaan pre na yaa pe na.

Imi Na Pe Choo Kre Pini

Na pe choo kre tuu, pe ki chali mbe ki yua, kaa wa ki tuhaa wa pie ki chali, kaa wa mbe pe ki tuo mbe pan na ki ni lawee nga nu pe faanri kre nu.

Na choo kre yua, mbe pe ki su shio na sukaan ni, mbe ki fɔni pe mimi. Kena pe nyumu chaa ki nu, mbe fanga tɛɛ mbe ki tungo, mbe ki yii mbe sheli imi na u ki chaa mbe ki tɛɛ mbe cho nga nyini u chaa faanri.

Pe choo chali Dorbour na, 1994, 17-16911

Imi Na Pe Ki Pini

Imi Na Pe cho Nɔɔ Hlei

Faanri fun choo nga ki nyjii kuun mbe ki tɛɛ cho nɔɔ le, u choo kre pini mbe ki lam ta, mbe u yire ki kro mbra ki pini mbe kraa shie nyjeeri, mbraa ki vala, mbe wraa ki ndiile woni. Nyjila nga ni u ki faanri kre mbe wraa ki feni mbra kuun, ndee mbra cho kre vingge mbra kuun. Faanrifun wre yira yiri kɛɛ mbe ki tɛɛ mbra cho kre pini mbe kraa shie nyjeeri, mbe ki tɛɛ mbra ki ndie kre pini mbe kraa gede.

Na u ki faanri mu ko, mu ki ndiile yire wo mbe u ki tɛɛ mbe ki yua. Na cho kre yua chieri, mbe u chin mbe ki ko ki titeɛ mbe ki nɔɔ faanri, na u ko mbe u ki chali mbe ki yua kama.

17-16898

Pani Krah, Nafaa choɛ faanrifun u cho faanri, 1994

Imi Na Pe Ki Kro Sani

Faanrifɛɛnle yire nyininyini teeri na choɛ kroɛ kaanri na yi sani. Pe tɔɔnro nga ki pe fɛɛfɛɛ, ndee chire jaa teeri na ki kro kaanri, ndee kpɛɛliɔ, ndee yira bie teeri na ki tungo mbe ki kro pe plɔplɔ

Pe jani na kegbre, ndee bleju kaan teeri na choɛ kro yire fre mbe yi nyunɔmu yire kro yi na. Pe jani na tuwe nyini chai mbe tɛɛ mbe yi kro fa na yi ni.

17-16881

Akua Donkor, Nafaan choɛ faanrifun u cho soɔ wo kro sani, 1994

Imi pe choɛ foo

Na pe choɛ yire faanri mu ko, mbe pe kejenyi tɛɛ tra, mbe nyaa na tinyi nagroɛ chaa yi nu, mbe chiin choɛ yire taa taa yi na. Pie kanhun mu mbe le yi na, mbe kanhun kre nyi mbe yi yii mbe pe nyjila nunu. Kanhun kre wrengɛ we choɛ yire be mbe yi sheli. Na kanhun kre nyi mu to, mbe faanrifun wre, na mble pe yaa u na pre choɛ yire pe brebre mbe yi wo kanhun kre nu. Na pe yi wo, nyjila nga ni yii wa mu weeri kre, na pe ngohanyjuro nangro su mu le nyumu nu mu tɛɛ, kena pe yi lele tuwe kre nu, mbe ki ti yi kro wo, mbe weele beele nyje yi na kro yuro yuro.

17-16888

Choɛ tnumu Video nga le kie pe miiti fulo na kuno. Pra kre choɛ tnumu nga pee nyina Banda Ahenkro 2019 Banda Cultural Center.

<https://exhibits.library.uvic.ca/spotlight/iaff/catalog/17-19205>

Chɔɛ faanri yirɛ

Yirɛ nyɛ yi pe plɔplɔ kre, yirɛ ni faanrifɛɛnle chɔɛ pini mbe yi pe plɔplɔ, yirɛ ni pe teeri na yi kro sani.
Yirɛ nyɛ ni Dorbour faanrifɛɛle tnumu tuni ye yi taa dne nga na pe choo suu na kre.

Bleju kɛɛn shiin nyɛ ni pe teeri na yi kro gbeele, na nyɛ ni pe yi pini mbe yi pe plɔplɔ.

Chirɛ jaa, na rɔba jaa, na tɔɔnrɔ nga nyu ki pe fɛɛfɛɛ, na cho jaa kɔɔn, yirɛ ni pe teeri na ki pini mbe ki pe plɔplɔ.

Pe nyumu leni najɔ kpokpoo nu, mbe yokunu le ki nu mbe ki tɛɛ mbra choo kre nyɛngei mbe kia yɔɔle nyjila nga ni faanrifun wre tnumu tuni. Kre ni choɔ pe cho kre faanri mu kɔ. .

Pe taha lɛɛ teeri dne kre Jaara, na yirɛ nyi na dne nyɛ pe yeeri kpɛɛliɔ yirɛ leni na chɔɛ yirɛ kro pini plɔplɔ.

Kpɛɛliɔ .

17-16915

Tɔɔnrɔ kegbrɛ shin na pe cho kre faanri mu tɛɛ a ki yuwa chierri kre, mbe pe gbooro tɛɛ mbe ki gboori mbe ki pe fɛɛfɛɛ, a yira ka pe na kegbrɛ yi, mbe pe ki tɛɛ mbe ki kro nyunɔ nyunɔ.

Jenge sɛngɛ na pe jenge sɛngɛ kre yɔ kre ni pe cho kre kro pini plɔplɔ na.

Imi Pe Yirɛ Yirɛ Teeri Na Tnumu Tunɪ

Na pe sro cho faanri mu kɔ kra yuwai kre, yira nga ki pe na kegbrɛ yi kre, kre ni pe teeri na ki kro kre kaanri mbe tro mbe weele sni sni ki na. Na u kɔ mbe u bleju kaan tɛɛ mbe tro tro ki na. Na u kre pe mu kɔ, mbe u ki yulɔ haa nga u pe plɔplɔ kre, na mna u pe na bleju kaan ni kre, we lalaa wa yi pan chierri mbe fɛɛ kun.

17-16883

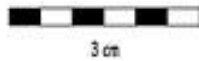
Pe cho sɔɔ wo kro sani, Dorbour, 1994

IMI NA PE YI PINI

Na mu cho kro le, pe yire kaanri ki na, fafa pe tini na yi teeri na yi pini, pe manga, ndee yokɔɔn, ndee bleju kro waa fafa na yi pini, kaa wa mbe pe bleju kaan tɛɛ mbe yi pe.

Pe Fafa Kre Pini YiɛYiɛ

Fafa nga pe mbiile

Fafa nga pe pini pɛpɛɛ

Pe fafa kre ka waa mbe ki pe pongo, na ka waa mbe ki pe pɛpɛɛ. Nyjila nga ni cho kre n ta mu yuwa kre, pie cho kre kro tungo na yi ni, ndee mbe yi frɛ frɛ na yi ni mbe yi nyunɔmu yire sni ki kro kre na. Pe ja na yoknumɛɛ kpolo, ndee mbe yi bni, ndee mbe yi kulo kulo mbe yi tɛɛ mbe yi pe. Yire yire nyje ni pe yi pini kre, pe ye nya Ghana lawee ye nu tataara. <http://cerafim.free.fr/francais/objets/instruments/roulettes.htm>

Yire Nyje ni pe fafa yire pini

17-16841

Bleju wre fafa – Pe choɛ choɛ yiye nu mbe yi fo, Bondakile, 1982

3 cm

Tinge senge ni pe choɛ kro sani

Pe ja na tinyi bie nyje yi yuwa teeri na yi pini, yire na bleju kaan ni. Yire yi nɛɛ cho tnumu kre nu. Pie bleju yire tuu bleju kaan kre na, mbe ki le kanhun mbe ki soo chieri, mbe pe ki gboori.

Yire nyje ni pe fafa waa 🌿

Yire nyji mu nya mu lawee nyje ni mu jaa tɛɛ mbe fafa wa hin? Mi jaa bni, ndee mbe yi kpolo kpolo, ndee mbe yi tin ra? Ndee yireɛ wa na bleju yi mbe mu yi chali mbe tɛɛ yui pe ra?

Kolo fongɔ Na Jawala nga Ni Pe Yirɛ Pini Fongɔ

Na mu chaa mbe twan mbe yira pe mbe chin, ki fana mu jawala nga ni pe yira pini ta, mbe jaa na yira gbeele, mbe gbenmbaa lee jawala ta. Oo jaa twa yirɛ nyjɛ ple gbeele mu tɛɛ na.

Imi pe fafa tini

Yirɛ Nyjɛ Ni Chɔɛ Faanrifɛɛɛ Tnumu:

- Choo
- Fafa ndee Manga
- Kaan nga na nangro n wa
- Brofien ble

Kolo nga na pe tro na yi pini:

- Choo cha mu ki pe mbe ki pe pɛprɛɛ mbe mu fafa tɛɛ mbe tro ki yie na.
- Kaan kun mu ki chirechire imi na mu chaa, mbe mu tro na ki ni choo pɛprɛɛ nga mu pe kre na. Na mu nsraa na ki kumu chaa, mbe mu fongɔ pe.
- Manga tɛɛ mu fafa tin mu tro na ki ni choo pɛprɛɛ nga mu pe kre na.
- Ka pe mu le: Nga mu yire yirɛ shiin yire tɛɛ mu tro choo pɛprɛɛ kre na kre, mni mu ki nya hin? Nga mu chaa kre wo mu tɛɛ banga na. Yira kaa wa mbe mu jaa tɛɛ mbe fafa tin na ree?

Nyjila kaa wa na mu chaa mbe yira fongɔ twan ki ja na mu nyjila, na mu fanga klai. Puncɔ nga mu punu kpan kie ti mu kala fongɔ ka twan ki nu. Na mu fafa kre mu tin kre na mu n na ki nyunɔmu chaa mbe mu choo nga mu pe pɛprɛɛ kre kla mbe ndrui ki pe fongɔ.

Imi Na Chire Nyi

Chire pe yira nga kee kii tnu ni lewo tnumu nu, na mu ki kumu nya, pan ki nyi na cho yi.

Chire Flanga

Pe chire fali lewoɔɔ tra nga nu mu mu. Na pe ki luu a ki to mu le, pe ki yɔɔle mbe bie wo ki nu mbe ki chali mbe ki yuwa mbe sheli na kaan yi mbe pe jaa yire le ki nu. Imi na ki kpɔɔɔm da kpan, kre na ki tnumu yi. Pe ka teeri na nyumu koori, a mekɔmblo na ye teeri na yambrawa pini. A pra ye pini na yonyi leni na yi ni, a pe yi bie titi yire teeri na chiin soori.

Pe yire nyininyini chai na ndru see, 1982, 17-16772

Imi Pe Chire Pini

Imi na choɔe kpɔɔɔm nyi yi yeye kre, pan choɔ chire nyi na. Na mu foto nga le, mu nya na Ndo Wulo Kwadwo u chire gbɔɔe woni, na yi yuwa mbe u yi pre. Na u yi lam zro yire wo, mbe pe yi kro yire gboori, mbe yi lam yire wo gbooro ni, mbe yi nyu sre, mbe chii yi chali.

Na pe chire yire tnumu kro tun mu ko a pe yi chali a yi yuwa kre, kre pie chiin yi tee mbe tnumu tun kato, ndee mbe se na yi ni jafa na. Ndo Wulo Kwadwo see pra yire chire nyje mu nya nga chali. U see kre wa Banda Ahenkro fali tra nu, August 1982, 17-16775

17-16796

Na mu yire nyje kro le

Na mu Chire, na choɔe le, mu nya na yi kro kumu nunu, a mni a yire nyje ni pe yi tnumu tuni yiree yi yeye hin?

Yi Kumu Nyini

Chɔɛ yire kumu yi yɛyɛ ra? A mni hin?

Chiin Sinjɔɔ

Chiin sinjɔɔ wa na jengle ni, a ki nyu kree wa ndiile ni mu vala, pe ki pini mbe ki kɔɔ pe plɔplɔ, pe ki patia haa kaanri na yira ni, a yi yɛɛ wa pan pe ki tii. Kɔɔɔ nga ki wa na shie kalie haa kre pe ki pe ki wɔ, a tuwe nga ni pe ki pe kre, kata tuufɛɛnɛ n da mu ka nya Banda tra nu tun.

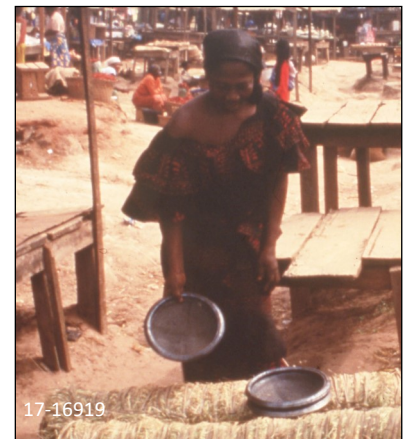

Sro Chɔɛ

Sro chɔɛ damu nyini nɛɛ. Yire ni pe sro pini. Yi tapan kre kɔɔɔri, pe yi teeri na finyjie soori, na yi teeri na kambɔ taari. Pe yi taari gbuenɛɛ na, mbe kejenyi le ki nɔɔ na, pe ki tapan haa kre kaanri na yira ni, kena na ki wɛɛri mbe mu jaa ki yii wa mbe ki tuu kanhun na.

Kotolo nga nu Pe Yire tunɔgo, Na nga Nu Bile Lii

Pe kotolo faanri mbe ki ki kɔɔɔ chieri, mbe ki pe mbe ki wɔ, pe soori na ki ni, na lii ki nu. Pe gbena na yire tunɔgo ki nu na ta ni. Pe yire yɛ nyi na piɛwɛ, na gbena nyje ni pe chiin pini trei ki nu. A pe sro leni ka nu bile pan, pe ki yeeri pɛɛ. Yire kotie nyje praa yi pini na shie na yɛ prɛ fimi na. Yire kotolo nyje foto mu nya nga yire nyini yire praa pini 1980, na 1990 yire nu na prɛ.

Kotie Nyje Nu Chiele Lii

Kotie bɛɛɛ nyje nu chiele lii yire pe yi yeeri Kpokpoo, nga mu nya foto nu kamɛɛɛ haa nga pe ki le tuwe nu a ki wɔ. Nyjila ka nu na yire nyini nyje bɔ. Kataa tuufɛɛnɛ yi juaraa nya katɛɛ lawee Banda tra nu, pe yi pe a yi nɔɔ pe pɛprɛɛ, mu yi wro tuwe ni.

nu Na Mu Leele E Paara

Mni a bile na chiele kotie nyje nu pe lii kɔɔɔɔm pe yi yɛyɛ hin ?

Mni a pe kotie liwee pe imi? Mni a pe ki pe a ki nɔɔ kre pe pɛprɛɛ, a ki nyu kre kru mu le lam. Mni a yire chɔɛ na kotie yire yili yi yɛ na funɔga yire nyje ni pe sro pini, na nyje ni pe lii yire ni hin?

Kolo fongɔ Na Jawala Nga Ni Pe Yire Pini Fongɔ

Na mu twan mbe yira pe fongɔ ki yira pee jawala shian, na fro nga ni pe yira gbee, na jawala nga ni mu kro mbra kee nunu kre pini shian. Oo jaa yire nyje ple pe mu tee fa le mbe twan. Oo jaa pe jawala nga ni pra yi pe kre tee mbe ye nyini fonyi pe.

Kolo nga Na Pe Troi Na Choo Teeri Na Faanri

Yire nyje ni pe faanri:

- Choo

Imi pe ki pini:

- Mu choo kre su mbe ki klo

Nga mu jaa pe: Na mu ki faanri a choo kre yuwa, ndee na ki yɔɔle, mbe mu kenyi le nyumu nu, mbe tee

- Kambelobongɔ tee mu wee vru ki ndra na.
- Ki pe mbe ki vala, kena mu ki vala mbra ki vinge mbra kuun, mbe cho kre kumu ta.

- Pan mu na ki pini mbra ki vala mbe se su na ki gbidije we pe na mu kambelɛ yi mbe feeku. Klu mu jawa na kpokpoo nga nu pe lii mu chaa mbe faanri, ndee na cho nga nu pe soori kre ka mu chaa mbe faanri.

- Cho nga mu faanri kre kna mu juule mu ki kumu kre le.
- Ki nɔɔ kre pe mbe ki pe pɛprɛ mbe jaa tee mbe yire, mu jaa ki pe mbe ki nɔɔ pe na cho sɔɔ wo yi.

Mu jaa fafa tee mbe ki kro pe mbe ki san, ndee na mu chaa mu jaa ti mbe ki yuwa mbe mu ki le tuwe nu.

Nyjila ka nu mbe yira twan mbe pe, ki nyjila, na gbemgbaa lee shian. Na mu yira pini mu punu, ki yaa mu na mbe mu jawala fongɔ ta, kena na mu cho faanri a ki n nyu mu pan, ki juari mu choo kre choo tee mu fongɔ faanri.

Mu kre kee nga chiin

O lelele na o tolelele pre titi na yonyi tin mu chin .

Broni fiu nmba wra klu mu pan Banda tra nu kie pe (20th century) kre na nya na chiele kro faanri, a bile kro na tini tra kre nu. Yonyi nyje praa tini kre, pra yi kee nyina imi na yi kee shian mu da pe tnimu nu. Kodoli praa suuru na jese woni na yi teeri na yonyi tini. Praa yonyi yire tini mbe yi wo yoyce mbe yi tnu tnu, mbe pe chiin yi fra fra mbe mbra mbe yi tnu mbe da yongo. Na pe ndro ke kre yongo nga ka, ki paan na koroo ni. Na ki pan na bl u bijo nga ka, ki snai u pan.

Nga Mu Chin Fa Kre Soori

Tolee Kofi Dwuru 11 Banda tra nunu nmba u wa Banda Ahenkro, 1967, 17-17329.

Tolee Kofi Dwuru 11 foto nga le, wra jcon li 1930 – 1970 yire nu. (Adinkra) yongo nga u to nga 1960 yire nu pe ki pe, mu ki taan tuwe ni.

Yira ngi mu chin mu wru yongo tien haa hin? Mu jawala sconri, mu mble nu na pre twan kre nyina.

Yira Nyinaa

Ndru mu foto kre le na. Yira ngi oo ta mbe twan mbe wuru yongo tien na hin?

- Yongo kre le mu yire wue nyje yi kan kan ki nu yire le mu o nyina yi mee.
- Kee nyje ni mu jaa tee mbe yongo tin kee paara, ndee mu ki kee nyuno mu tee.

Kre yonyi tinfenle Video nga le, chiele na bile mble pe yiri lewolo tra nga nu le, ple yiri Burkina Faso, na Ghana, na Nigeria na. <https://youtu.be/CQfZeQXQX48>

NU Na Mu Leele E Paara

Mu loplombo wie imi pe yonyi tini. Pre titi praa pe jese suuro na pe yonyi tini fa ra?

Pee kee ye ni mbe yo mu wru suuroo, ndee yonyi tien haa Banda tra nu, ndee Ghana tra nu ra?

Suuroo

O lelee pre naa suuru

Chiele naa kɔɔɔli gbuun mbe ki suuru na gende ni, gende kre, choo pe faanri kpoolo kpoolo mbe ki fo mbe ki shele, mbe pe ki le kaan prɔɔ na mbe ki nɔɔ haa sna, na mu ki suuru mbe ki jaa na vile mbra kuun.

Gende kre nɔɔ haa snai mbe ki ti jese kre jaa tni ki na mbe yila, na chl wre jese kre mbiile kaan kre na. Na u ki pe ma jese kre we mbiile mbe ble kaan kre tapan haa mbe mbra gende bie kre na.

gende kaan

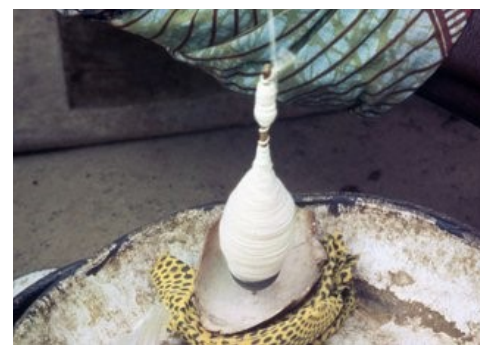
gende bie, kanhun nu pe ki foo.

Kokua, 1994, 17-17531

Gbao, 1982, 17-17202

Kre foto nga, Ma Fien Gbao na, wre uu wa kameŋge, Ma Abena Owusu wre wa kalie, a pra jese suuru. Kenyi ni pe jese kre gbee, na u ki suuru mbe wra ki mbiile kaan kre na, mbe kameŋge tee mbe kɔɔɔli kre yii mbra ki woni jese. Kameŋge kre ni we na kɔɔɔli kre tɔnɔ brebre mbra jese kre woni.

Imi na pe suuru na kɔɔɔli jese woni, Bondakile, 1994, 17-17205

Ma Fien u u gbe tee mu chire taa ki na na suuru.

Ma Abena Owusu wre gbe tee mu yira taa ki na na suuru

Gbe nga nu pe suuru yire leni na teeri, na pe n na tnumu tuni na yi ni

NU Na Mu Leele E Paara

Na mu chaa mbe yongo tin, mu yire ye shian, yi ka nyi na chire nyje pe pini mbe yi tee mbra suuru, na gende nyje faanrifeenle pini. Na yire yire nyje n wa kie sheli mbe yonyi tinfeenle nga.

Yonɔ Tien

O Tolɛɛ Pre Naa Yonyi Tini

Yoyɛ Tien

Kɛn ni praa kpɛɛra pini, a bile praa tini yi nu, mbe kɛ na jeelee tɛ mbra jese yire leni yi weele nu. Kɛ ni we na jese yire kru mbra leni jese nyje pe wa yire weele nu mbe ki ti u yi nyunɔmu nyini nyini ta imi u chaa mbe yi pe.

Jeelee goli
yira

Image 1973, Ghana, Bonwire: Bile kente yoyɛ tini. Retrieved from https://library-artstor-org.ezproxy.library.uvic.ca/asset/AUCSBIG_10312707058

Jese nyje pe waa mbra tini ti na yire yire titɛ

Jese nyje ni pe tini na yi leni nyje pe waa yire nu yire shie na paan.

(Image 1973) Ghana, Bonwire: Bile pe kente yoyɛ tini, Retrieved from https://library-artstor-org.ezproxy.library.uvic.ca/asset/AUCSBIG_10312706979

Pe yoyɛ yire fra na mbra yi yɛ na

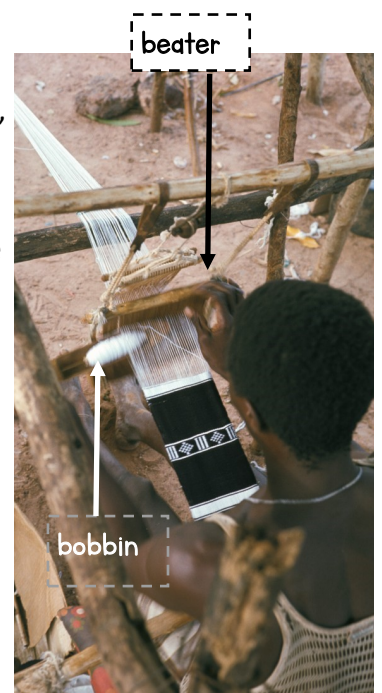

Na pe yoyɛ yire tin mu kɔ mbe pe yi fra kɛ ni mbe wa yi yɛ na mbe ki pe yonɔ kpɔɔ.

Foto, 1975, Ghana, Bonwire bile pe Kente yoyɛ tini mbe yi pe yonɔ. Retrieved from https://library-artstor-org.ezproxy.library.uvic.ca/asset/AUCSBIG_10312707850

Jeelee goli yire yire pe yi leni mbe yi paan le kpɛɛra kre na, mbe ki tinfun wre ja na jeelee teeri mbra menyi nyje pe wa yire yire mbe kɛ tɛ jese yire kru mbra leni yi weele yire nu. Pe ja na kaa leni yi lalɛ yire nu mbra yi yire mbra jese yire leni.

Pe yire pe mu na ki teeri na jese yire fra na mbra yi yɛ na.

beater

bobbin

(Photograph: 1976). Mossi weaving. Retrieved from https://library-artstor-org.ezproxy.library.uvic.ca/asset/ACHRISROYIG_10312257604

Yongo Titi Tien

Mu chin na yonyi yire nyini, na yi tien sembremu yire wa na mɛɛ ni, a yi nɔɔ nyinaa yi yeyɛ?

Mu jaa yonyi nyjɛ nyini nyinaa?

1. Bɔfiye
2. Yongo Kyara
3. Mmɔlb
4. Kakya
5. Kyekye
6. Kyara
7. Mmɔlb Kyara
8. Gbenalekinu
9. Yowɔɔ
10. Donkɔnfra
11. Nyankakya
12. Surugukawa

Answers: 1. k, 2. i, 3. l, 4. e, 5. c, 6. a, 7. b, 8. j, 9. h, 10. d, 11. f, 12. g

Imi Pe Kolo Chaa Mbe Yira Fɔngɔ Pe !

Na mu chaa mbe yira fɔngɔ pee twan ki penchien, na yira gbeelee, na frɔ shian, oo jaa twa nyje penchifɛenle pe mu tɛɛ yire nu, oo jaa yire pe jawala yire na mbe ja mbe fɔnyi pe.

Kolo Fɔngɔ nga pe chaa na tini – Kaan nga ni pe tien tua.

Yire Nyje ni Pe Thumu tuni :

- Kaan nga kle yii shiin
- Menyi
- Kapɛ, na dini liwo nga kii kambɛɛɛ ni

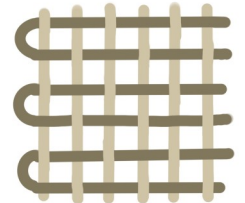
Imi Pe Ki Pini:

1. Mu jese kre pɔ kaan kle wo kre kle nunu na, mbe sɛ na ki ni shiinwo kre na mbra feni mbra kuun na kie su kle kre nyu na. Le na mu jese kre wa mbe yi lalɛɛ yire yila imi na mu chaa. Na yi mbra mu tro mu kɔ, kie ti mbe yongɔ nga mu tin kre weele pe fiɛnfiɛn.

2. Na mu nɔɔhle mbe tin, mu jese kre le kle kre nunu na, mbe tro na jese kre ni jese jle nga mu klu mu tɔndɔ kre na, mbe ki le shiinwo kre tapan, pan mu na ki leni mbra shie mbe yira mbra yi yɛ na.

3. Na mu jese kre waa mbe mu dini kambɛɛɛ wo kre tɛɛ mbra yi frɛ mbe mbra.

4. Nga mu tin mu tro kre le, ki nyjeeri na ki tapan kro le mu tro na pan mu ki chaa.

Mu jaa menyi nyini tɛɛ mbe tiin le.

Penlee tia mu jaa manga, ndee yira nga ki pe yiɛyiɛ kpan tɛɛ mbe tin.

Nyjila ka nu na mu yira fɔngɔ pee twan ki jawala, na nyjila, na frɔngɔ shian. Puncɔn nga mu punu kpan, kie ti mu yira fɔngɔ twan, na maa jese wa, a mu n tin mu le ki nu, ndrɔ mu sɛ ki pe na.

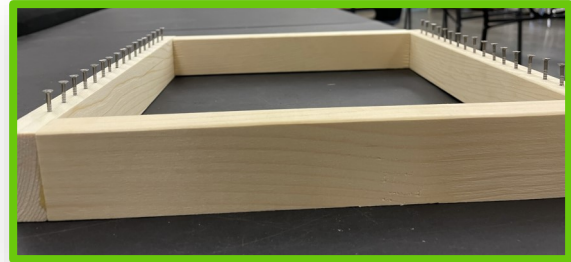
Imi Pe Kolo Chaa Mbe Yira Fongo Pe !

Na mu twan mbe yira pe, ki jawala, na yira gbeelee fongo shian. Oo jaa nyje ple pe mu tee le mbe twan. Oo jaa yire pe jawala kre na mbe yira fongo pe.

Kolo nga Pe Na Tro Na Yongo Tini kaan na

Yire Nyje Ni Pe Tnumu Tuni :

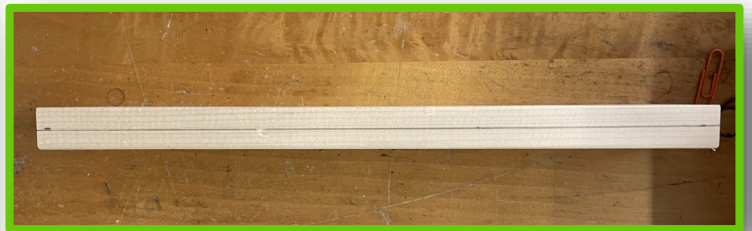
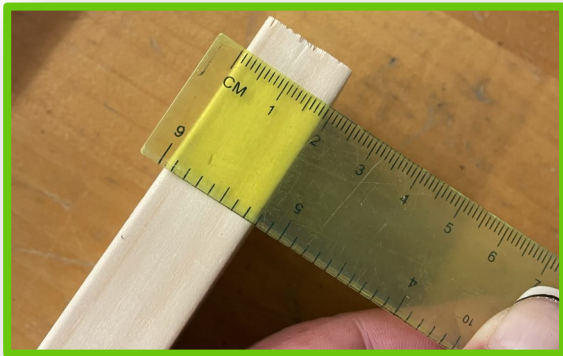
- Keen jijire mu cha, shiin we tnu mbe we shiin na
- Nmee

Kolo nga na pe tro na ki pini :

- Keen yire kan mu mbra, mbe yi jengle jijire ta.

- Kaan kre dra lalaa kra na yira ni mbe ki to yi lalaa.

- Nmee yire kan kan mbe yi to lawee nga mu kaanri mu tro kre na.
- Nmee yire kan kan na hama ni mbe yi lalae yire yila yila.

Le na nmee nyje mu kan kan yire kro lalae we yila na kre ma yongo nga mu tin kre wa fraka.

Nyjila ka nu mbe yira fongo tua mbe pe kre, ki nyjila na gbenmbaa lee shian. Punoo nga mu punu kpan, kie mu nga kolo mbe mu yira fongo twa, na mu nmaa nyje mu kan yire n fraka, mbe mu yi klo mbe yi ka na.

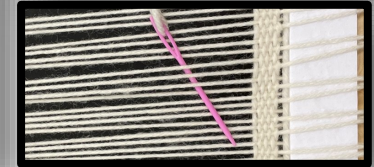
Imi Pe Kolo Chaa Mbe Yira Fongo Pe !

Na mu twan mbe yira pe ki jawala, na gbeelenpee, na fongo shian. Oo jaa nyje penchifesele ple pe mu tee yire le mbe pe jawala tee mbe ye pe.

Imi Pe Yonyi Tini

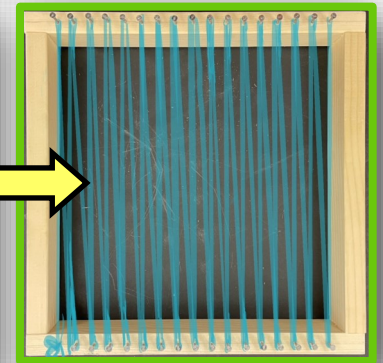
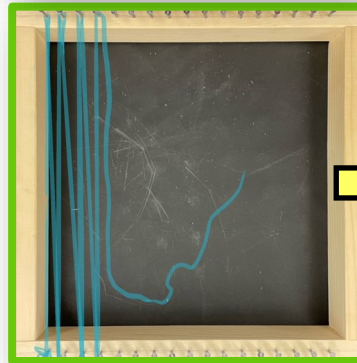
Yire Nyje Ni Pe Thumu Tuni :

- Keen kan mbe yi jengle jijire ta.
- Jese ndee manga
- Dini kambeele wo
- Nmaa fra wo
- Kaan gbaflaa cha, nga na mu jaa jese wa mbe yi lalae ta, kre na fra yira.

Kolo nga na pe tro na ki pini :

1. Mu jese yire wa kaan jengle jijire wo kre na. Yire ki nɔɔ na mu tro na ki ni ki yie na mna shie na ki ni mna paan mbe se su na mu ki nyu le.

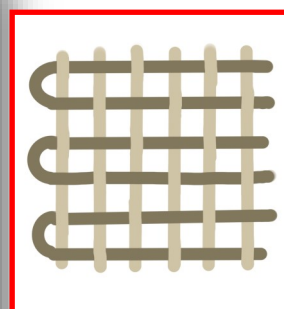
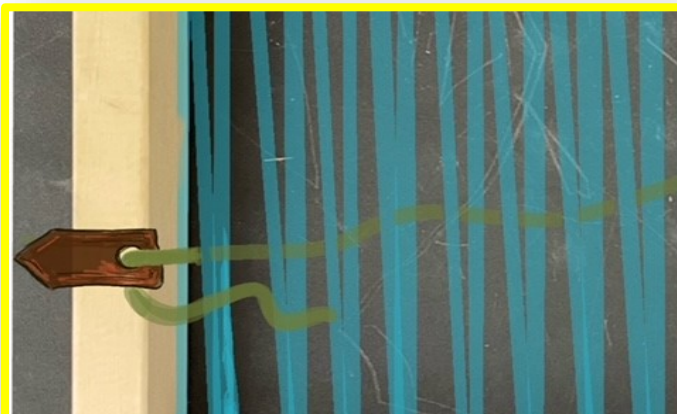
2. Yira le ki nɔɔ wee yire nu mbe ki ti yi lalae vala.

3. Yira le ki nɔɔ wee yire nu mbe ki ti yi lalae vala.

4. Dini kambeele wo kre tee mna jese nga mu tini kre fre mna mbra mbe ki yire.

5. Kaan nga na mu tin mu tro kre le mu fe mu ku, na ki pe imi na mu ki chaa.

Imi Na Pe - Dengle tien

Gbandɛɛ pinde dengle pe paala yira mu Banda leele nga. Pe sni ki na, na ki teeri na gboolo leni, a pe ki teeri na yire tataara pini. Hali anga yi kee shian, a praa yi teeri na gboolo leni. Pe ki pini na nyina pe toleɛle pre pan na pe taa pe paala yire na.

Pinde Wɔɔ

Nyie pan nyjila pe pinde nyje ni pe dengle tini yire woni. Na gbandaa ndile kre nyaala mu ko ki n nyu na.

Step #1: Na mu pinde wɔ ki fufɔno nga ki gede mu fraka ki nyu.

Step #2: Mu pinde yire tini mbe wula kaan kre na, yi nyje yi fraka, a weele n wa yi nu yire yi nyu.

Step #3: Mu pinde yire yoori imi na yi tutnumu da.

Step #4: Mbe mu pan na yi ni katoo mbe paan yi chali.

Gbandaa kaan, 17-19509

17-19510

17-19508

17-19511

Owusu Alexander harvesting raffia palm leaves, 2022

Pe gbandɛɛ teeri na jɔɔn nga na pe sni mbe gbun pini, na yi teeri na gbrewa tini, Pe yi teeri na fufu tini, n a ngogbo tini. Pe yi teeri na nyaa nyungo fila, na yi teeri na sugbaa tini, yi kee shian titi.

17-19521

Gbandɛɛ Wɔɔ

Loplombo yo o pan na na mu gbandɛɛ wɔ ki n fna mu yi wre yire ti ki noo tata na, kie jaa ti kanhun to tingge kre na mbe ki gbo.

A maa shia gbandɛɛ yire kro wɔ tingge kre na kro, ye fna mbe kro ki na mbe ki jaa wre fonyi fun. Na mu ki ndra klu kro, kie jaa ku, mbe banga wolo wa ye ta. Kie jaa ti mbe yure, na hanyiele mble sro yi kre, sroo chaa la.

Yira kaa wa mu katoo, a pe gbandaa tee mu ki pe ra? Nju na leele mble e twan pre nyina nga mu chin.

Imi Na Pe - Dɛnglɛ tɛn

Koolee nyɛ na mu tro mbe chiin jaa dɛnglɛ tin yi na, mu yirɛ yirɛ chali, mbe yi gbeelee, mbe ki nɔɔ hle, mbe sɛ ki nyu le.

Nga Mu Chin Fa Kre Soori

Mu da mu gbandaa tɛɛ mu yaka pe mu katoo tun ra?
Mble ɲu na pre twan kre nyina nga mu chin.

Pinde yirɛ chali

Pinde yirɛ chali yila na mbe yi yua. Yi tɛɛ chiriri mbe yi yua mbe fraka. Maa yi chali tra lam na kre ma yurɛ we yi ka, mu jaa yi chali nyungo ndra na, ndee lawee nga nu yuro wa da.

Foto nga kalie nga, Owusu Alexander u u pinde Chali. U yiri Sabiye 2022

17-19512

Pinde gbeelee

Mu brofiɛ ble nyu taan cha, mu pinde kre gbeelee mbe yi yɔɔlɛ tataarɛ. Mu klu mbe ki nyu nga na wuuru nyi kre wɔ mbe wa, mbe brofiɛn kre tɛɛ mbe pinde kre laa ki pɔyira kre na, mbe brofiɛn kre kro kna mbe pinde kre fraka. Mu brofiɛn kre tɛɛ mbe pinde kre yɔɔlɛ mbe yirɛ ki nɔɔ na, mu lawee ti ki nɔɔ kre na chieri, kena mu yi kun mu laa ki nga ni pe poo kre na, kena mu nyɛ ni mu tin kre ta.

17-19533

Yirɛ nyɛ ni pe dɛnglɛ tini: Mu brofiɛn ble kre tɛɛ mu pinde yirɛ fraka, mbe yi nyu yila. Na mu nsra pinde yirɛ gbeelee chiriri, kie ti mbe weele sni sni dɛnglɛ nga mu tin kre nun.

Yi nyu nyɛ na wuuru nyi kre: Foto nga mu nyaa nga, pinde yirɛ nyu nyɛ na wuuro nyi yirɛ, waa pe yi waa.

17-19518

17-19513

Yi kɛɛn shelee nyɛ ni pe poo: Yi kɛɛn bɛɛlɛ yirɛ pra yi tɛɛ mu tnumu tun, la, pe poo na yi ni.

Pinde nyɛ pe n ta mu gbeelee yirɛ pe yi chali mbe yi yua mbe pe yi pɔɔ tɛɛ aa kre, pe yi yɛ teeri na kanhun gbeerii, na kefonyi pini yɛ ni.

Kii wa na mu pinde yirɛ yirɛ yirɛ kro shian mbe tɛɛ mbe dɛnglɛ tin, mbe pe hanyi nyɛ pe shian kre sro, la, pinde titi yirɛ rɛ, pe yirɛ teeri na tnumu tuni.

Imi Na Pe - Dengle tien

Imi pe ki nɔɔ leni ile

Na mu dengle tin ki fna mu ki nɔɔ le, mbe chiin yire ki na mbra tini mbra shie. Ki nɔɔ kre mu tɛɛ mbe ki valam nga mu chaa tin. Tifun wre we na pinde yire soolo, nununu shiinshiin mbe sɛ su na we ki valam nga u chaa ta. Na u ki tin mu kɔ mu nya na menyɪ yire sni sni yi na jinyirenyire. Kolo nga na Owusu Alexander nɔmba u yiri Sabiye tro na tini nga wru.

17-19516

17-19515

17-19517

Imi pe tini na menyɪ waa

Gbandaa kaan na dengle tinfun wre ki nɔɔ leni, mbe ki ti na u ki tini mbe ki yire titɛɛ. Pinde taare ndee jijire ni u tini, mbe wraa yi waa u kambɛ na. Na u tini u kamenge ni u tɛɛ na yi fre, kena u kolo ta mbra nyaa mbra tini, ki pan kre yaa u na mbe ki fraka mbe nyu.

17-19519

Imi pe pinde soolo

Na ki pan na pinde nyje ni u tini yire ka koo kre, mbe u ka soo ki na. We pinde kre taa lɛɛ kre na mbra tini na yi ni mbra shie mbe sɛ su na fɔngɔ kre we yire. Na ki pan na u ki nyu le, kena u pinde nyje u waa yire knumu.

17-19523

Foto nga mu nya nga Owusu Alexander nɔmba u yiri Sabiye u pinde sooi yi ye na. 2022, 17-19525

17-19561

Imi Na Pe - Dengele Tien

Dengele tien fro na doo taa shian. Na mu chaa mbe mu dengele nga mu tin kre fraka mbe nyu kre, ki fna mbe mu pinde yire nyu yila, mbe mu jawala pe nga mu pini kre na.

Ni Pe Tnumu Kre Tuni

Nyjila nga ni tinfun wre wa na tini kre, na u jawala wa yire nyje ni u tini yire na. Dengele kre valam kre, u ki tini na mbra gbandaa kaan na. Nyjila nga ni u tini na shie kre, mbe wraa ki mbiile gbandaa kre na, mbe kia nyaala mbe u to kolo. Dengele tifun nmba foto le. Yira ngi mu nya u tumu kre nu hin? A na u kaan kre vingge mu kna kolo ngi na kie ya u tnumu kre na mbe ki nyu mbe fraka hin?

Kotoko Sinyi

Kotoko sinyi shian mu dengele tien tnumu kre nga, pe ki teeri na pinde yire gbeele. Pe ki teeri na weele vru gbandaa kre na mbe pinde yire le. O toleele pre nsraa yire loni mbe yi tee mbe tnumu tun, nyje yiraa wa pe pan pe tnumu nu ni praa tnumu tuni.

Na pe dengele kre tin mu ko

Pinde yire ye ni we dengele kre nyu le mbe ki yire, na u ko mbe u pinde nyje yi peli ki na yire knumu mbe wa. Dengele kre ko.

Mu kre kee nga chiin

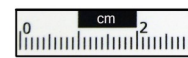
O tolææ pre naa pe jawala teeri na yire pini. Pra ja na tɔɔɔ woni gblengaa nu.

Imi Pe Tɔɔɔɔ Woni Lewɔɔɔ tra Nu Na Shie Yila To Haa

Nga pe tɔɔɔɔ teeri na yire pini lewɔɔɔ tra nu ki mu. Kataa tuufææ mble pee wa lewɔɔɔ tra nu pre pe yira nga pe tɔɔɔɔ teeri na pini nya, a ki dansiere li na fafa pe yi pe, a ki Nigeriae paala yira wru, a ki da yeæ lafæeshiin na fulo na kuno. (500BC or before).

Ghana tra nga nu, lawee nga nu pe klu mu tɔɔɔɔ tæ mu yira pe yi Gambaga na fimi tra nu. Chia nga na pra ki pe kre mæ naa Birimi, bawa leele naa tɔɔɔɔ woni na yire gbeele, kie pe yeæ kagbenge na lafæekɔɔnanu yi kre. (400 CE).

17-19088

Na pie snimi, ndee chombo pe, pie yurɔwæ nga ki fraka cha, ndee kaan nga ki n sna a wee wa ki nu cha, mbe tɔɔɔɔ kre nya mbe le ki nu

Tɔɔɔɔ Nyininyini

Pe tɔɔɔɔ yire woni na yilii dne nu, fawolo pre na kre jawala nga na penchien jawala cha mu tæ krofæenle pan funga ma. Kie pe nyjila chieri yi nga, leele tɔɔɔɔ woni dne nu pe lawee. Pra ja na yire nyini pini tɔɔɔɔ ni. Praa yaawa, na swanyiefre, na swanyie teeri na yire pini.

Swafre feelee

17-17311

Tɔɔɔ ke gbre

17-19155

nyu na mu leele e paara

Tɔɔɔɔ yira ngi kii wa mu pan kato a mna tnumu tuni hin?

Yira ngi ki tia tɔɔɔɔ yire nyu mu wæ rɔba wee na hin?
Nyjila ngi nu choo, ndee rɔba yire pan mu wæ tɔɔɔɔ wee na hin?

Daasen sɔɔ wo , 17-19211

Imi pe tɔɔnɔ teeri na yira pini

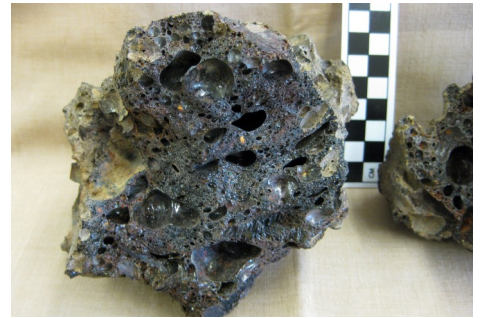
Kataa tuufɛɛnɛ we jaa tɔɔnɔ wɔɔ tnumu twan kolo tataara na.

- Na pe yire nyje pe tɔɔnɔ tɛɛ mu pe kee twan, ye nyi na wi yire, na jlonyi, na kegbrɛ.
- Na pe yire nyje ni pe tutumbɔ gbun dne, na fɔ yire pini le.
- Na pe tɔɔnɔ wɔ mu kɔ, ki nɛɛɛ nga ki kro kre pe ki yeeri lolooro, na pe kre le pie jaa ki le mbe kee twan.

Yire Nyje Pe Tɔɔnɔ Titi Tɛɛ Na Pini

O tolɛɛɛ pre naa tɔɔnɔ woni dne, na tinyi nu, nyani praa yi nyani na yi woni. Kolo nga na jawala tafɛɛɛ naa tro (bloomry) kre kolo na pra taa. Kolo nga na praa tro yi na pie tɔɔnɔ kre le kejenyi, ndee kaanɛɛ kanhuu nga ki wɛɛri titi nu. Na pe ki pe ma mbe tɔɔnɔ wɔ ki nu.

Lolooro, 17-18289

Fnunuu nga Ni Pe Tɔɔnɔ Nyani

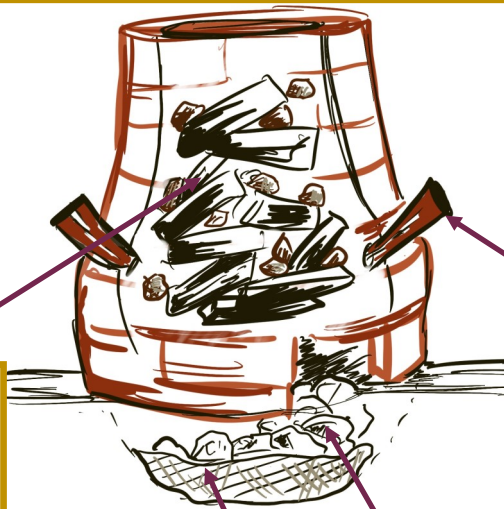
O tolɛɛɛ pre naa choo teeri na fnunuu nga ni pe tɔɔnɔ nyani pini. Praa choo tru na tnumu tuni, ki tia pra chin mna choo chiriri nyi. Tɔɔnɔ nyafɛɛnɛ mble pee wa lewɔɔɔ tra nga nu na shie yila tohaa kre yire tɔɔnɔ nya yire yire damu nyininyini pini, ki yire imi yira nga pie nya kre da. Lolooro yire ni pe teeri na fnunuu kre gbɔɔn.

Na pie fnunuu nga ni pe tɔɔnɔ nyani pe kre, pie wee nga kia juo tuu, mbe choo tɛɛ mbe ki lam kre faanri mbe tro.

Tuyere, 17-18285

Na pie tɔɔnɔ nya kre, pie kaanɛɛ le fnunuu kre nu, mbe yira nga nu pe tɔɔnɔ woni kre le ki nu mbe kahunu le mbe ki fɔ mbe ki wɛɛri kpakpakpa. Na ki pan ma nɛɛɛ yire we nya mbe laa tɔɔnɔ kre na.

lolooro

Tɔɔnɔ

Na pe fnunuu kre faanri mu kɔ kre, pe weele vru ki tapan haa, mbe kɛɛn nyje nu weele nyi le le yi nu. Yire weele yire nu fufɛɛ tro na lee kanhun kre nu.

Yire nyje pe wru tra kre nu

Tɔɔnɔ nyafɛɛnɛ kaanɛɛ shian nɛɛɛ mbe chiin tɔɔnɔ nya, a na pie kaanɛɛ ta, na pe tinyi chan nɛɛɛ mbe chiin kaanɛɛ ta nɛɛɛ. Fa wolo pre naa dɔɔtaa na pia tinyi yire chan kro, kena kaanɛɛ nyje pie shian pe le mbe yi tinyi chan.

Imi pe tɔɔnrɔ teeri na yira pini

Tɔɔnrɔ nyafɛɛnlɛ naa dɔɔtaa na pe yirɛ nyjɛ ni pie tnumu tun chaa, imi kie pe mbe nɔga pie pe nyu kre ndra na praa prɛ woni na kuulo, na nɔmu nyininyini kaan, mbe pe kɛ tɔ pre na pe tnumu yirɛ na.

Imi Pe Tɔɔnrɔ gbuun

Na pe tɔɔnrɔ yirɛ nya mu yi wɔ mu kɔ, pe yi gbuun mbe yi tɛɛn mbe yirɛ nyjɛ pe chaa pe, na pie yi tɛɛ mbe yirɛ pe, pie yi le kanhun mbre yi gbuun hama ni mbe yi pe imi pe yi chaa. A na pie yi gbuun kaanlɛ hanhun nɔga ki wɛɛri titi nu praa yi leni.

Foto nɔga mu nyaa nɔga, tutumblo tɔɔnrɔ na hama yi, 17-19119

Na pe tɔɔnrɔ kre le kanhun nu a ki wɛɛri, mbe pe ki wɔ mbe taa tutumblo dne kre na mbe ki gbuun na hama nɔga ki sna ni mbe nɛɛrɛ hanga wɔ ki nu. Na pe nɛɛrɛ wɔ ki nu a ki kro tɔɔnrɔ titi kre, funga we kre gbuun mbe ki pe imi na u chaa. We kro mbra ki leni kanhun kre nu suwi, mbe su na we jaa ki gbuun imi u chaa.

Blo nɔmba pe yeeri Kwame K.B.2 wra u jawala tɛɛ mna ndro pe a wraa tɔɔnrɔ gbuun mbe Banda Cultura Center krɛ pe, kre foto yi kamɛngɛ haa kre.

Tɔɔnrɔ Yirɛ Na Nyjɛ Ni Leele Pe Ye San

Tutumblo tɔɔnrɔ teeri na yirɛ nyininyini pini, ye nyi na brofien kpɔɛ, na bɛɛlɛ, na chombo, na snimi, na brofɛngunu, na kagbɛɛn, na yirɛ nyjɛ ni pe teeri na see tnumu tuni, na nyjɛ ni pe nyaa chaa, na nɔnɔ wi yirɛ, na nyjɛ ni pe teeri na yirɛ nyininyini pini.

A pe yi teeri na kɛgbre na feelee pini.

Centuries-old Iron projectile point

17-19078

Centuries-old curved blade

17-19079

Mu leelee nɔga jawala

Mu da mu ndro nya wra tɔɔnrɔ gbuun tuun?

Nju na mble e twun pre nyina mu jawala.

Imi pe tɔɔnrɔ teeri na yirɛ pini

Yirɛ nyjɛ nu pe tɔɔnrɔ woni a pra yi yeeri (Copper) kre wa lewɔɔɔ tra nu na shie yila tohaa titi, a yi n wa haka mu da Banda tra nu ni. Ki tia tɔɔnrɔ gbunfɛɛnɛ mblɛ pra tnumu tun Ngre kataa na mu yirɛ (1350 – 1520 CE) O jawa na pre leele pre naa pe (copper) yirɛ taa poponyi na loni leele mblɛ praa wa mu tni Niger ɔɔ mbeɛ na pre pan. (Copper) nyjɛ praa taa yirɛ yɛ na yiri fimi gbeglen tra nu, a yɛ na yiri fimi tra kre kro.

Yirɛ Nyjɛ Ni Pra (Copper) Tɛɛ Na Pini

Tɔɔnrɔ wɔfɛɛnɛ mblɛ praa wa fa na tnumu tuni Ngre kataa na pre na pre naa (copper) teeri na yirɛ pini. (Copper) na pe na tɔɔnrɔ yi mna pe yiyɛ. Pe tɔɔnrɔ na yirɛ yɛ pe yi yee (alloy) chaa yi nu mbe ki chiin sheli mbe jaa yira pe. Yirɛ nyjɛ pe yeeri (zink) na (copper) pe chai mbe yi tɛɛ mbe Yaawa pe, a nga pe yeeri (tin) na (copper) pe chai mbe yi tɛɛ mbe swa fre pe.

Yira nga ni pe yira nga ki sheli leni na ki nyani pe ki yeeri (crucible) Kre ni tɔɔnrɔ wɔfɛɛɛ teeri na (copper na alloy nyani mbe simi wɔ ki ni, pe ki yeeri (Wax) Pe choo teeri na yira faanri, mbe wax kre tɛɛ mbe ki pe mbe ki tɛɛ mbe ki yua, mbe pe chiin ki fo kahun ni, mbe ki ti mbe (wax) kre nya mbe yili yili weele nyjɛ pe vru vru yira nga pe faanri kre nu. Nyila nga faari yira kree wa mu wɛɛri kre mbe pe (copper na alloy) kre kna mbe le ki nu.

Yira jaa foto nga mu nyaa nga, kre pra ni praa teeri na (copper alloy) nyani mbe ki kaari nyumu mbe pe ki tɛɛ mbe tnumu tun, 17-17094

Kenyunɔmu foto nga mu nyaa nga ki pe na dini yi, a ki pe na swanyɛ ni pe ki pe Ngre kataa na, 17-17094

Kre yira nga (copper na alloy ni pe ki pe mu ki nmaala mu le ki yɛ nu, ki yiri kuulo kataa na, 17-17323

Tɔɔnrɔ wɔfɛɛnɛ naa swafre teeri na yirɛ nyini pini, yɛ nyi na feelee, na ndie yirɛ pini. Praa swafre na (alloy) mbiile mbe yɛ pe, a praa yɛ leni kanhun mbe ki gbun na hama ni mbe yɛ pe.

Ndro na u nmbro paaraa

Mu jaa tɔɔnrɔ yirɛ nyini nya mu katoo ? Yaka wa mu katoo a pe ki pe na:

- Tɔɔnrɔ
- Swafre
- Copper
- Aluminum
- Tin

Ngi ki tia pra tɔɔnrɔ teeri na yirɛ yi yɛyɛ pini hin?

Imi na lewo tñimu nyi nyjila kro nu

Imi na leele yire nyje pe chaa taa pe tñimu un, ye nyi na sro, na snihaa, na yonyi. Anga pe yire tataara tua sukuu nu, la, fa kre pe loolo na leele pan praa yira kro tua. Pe tolæle, loplombo naa pe nyina.

Dga Mu Chin Fa Kre Söri

Yira ngi mu chin mu wru kolo nga na fawolo pre naa tro na pe sro, na sni haa, na pe yonyi taa hin?

Flanga

Mu yire nyjila tataara nga ki tro mu se nu, flanga pe keshian tnumu tnumu nga na Banda leele tni, pre na leele mble pee wa na shie nyjeeri haa. Pe yire nyininyini fali, a lewoolo tra nu mna yi ye mu, a ye pe sro fonyi. Sro ye nyi na fiifire, yua, na finyie. Chiin yire nyi na londo, piwee, na chibi, yi kro pe sro nyje kee o chin lewoolo tra nga nu, la dua na mbleju re, haka yi yiri mu pan.

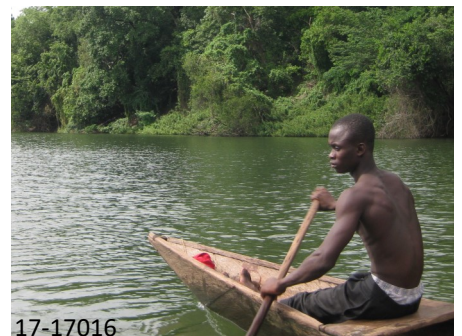
Chlo njmba foto mu nya kalie ke nga pe u yeeri Mnama, a uu wa u see na fali Banda Ahenkro mbookro. 1982

Hunters (bɔfo; pl. bɔfɔɔɔ), Fawoman, 1982, 17 -16780

Nyanjulo

Nyanjulo see pe tñimu nga nu Banda leele nyi mu pan mu su nga na. Nyaa yure chaa pe kolo nga Banda leele tro na pe kaara taa. Kre nu pe hakroe, na yure hle, na yire nyi na hulo ngaala taa.

Mbroe Woo

Mbroe woo tñunu pe tnumu nga na Ghana leele ple peye wru mu taa, na mbroe nyininyini woni lbe beele. Mbroe wofeenle pre na pe mbroe woni pe dootaa na pia loo kre kla mbe wa pe kro wolo na.

Dzobo na Sebastian Batse mbroe wofeenle, a pe yiri Akanyakro, 2009

nu Na Mu Wolo E Paara ☘

Sena e sro na e yonyi, na e nyinyi yire yiri na paan funga hin?

Le mu katoo, sro na nyje yii wa wa, yi mni yi yiri wre titi tra nu, a yi mni yi yiri tra ka nu hin?

A ngi ki tia ki shian na o tra sro kee le chichie hin?

Nyjila kro sro

Mu kre kee nga chiin Did you know?

Mu chin na o lelele pre na wre nyininyini teeri mbe chiin soɔ mbe yi tnaa? .

Lelele Pre Naa Yire Sro Pee Na Na Chaa Na Yire Pini

Kolo nga na praa tro na chaa na sro pini, na chaa na lii kre na tia pe sele sele yire na ja chai na kee taara pini.

Para ja na chai na yire tataara pini, o lelele pra pan na bijasro chaampee ni. Sro chaampee na chaanlie pe braka kee mu Banda leele nga.

O Lelele Pre Na Sro Chichie Pe Mu

O Lelele pre na sro pe mu chin, na sro kala sheli praa sro kna na pini, a na sro fonyi pan pra ja na ke kna na sro fonyi pini.

A na nyjila shelee pan pra ja na sro nyini ndru mbe sro ta mbe klo nyu yii.

Mu Jawala Soori Fa Na Jawala Kee

Foto kre le na, kee ngi mu jaa yo mu wru sro pee na hin?

- Nyunɔmu badenyi yire le mbe yi ya mu na mbe mu jaa kee nga mu yo chin,
- Mu jawala kee nyunɔ mu tɛɛ, kie ya mu na mbe mu chin nga mu yo, ndee mbe nyunɔ mu wru sro haa.

Foto kre le,

yira ngi mu twa mu wru sro pee na hin?

nyu Na Mu Wolo E Paara

Mu loplombo wie sro kee. Chiin yire, na yire nyi nu praa chiin soori hin?

Pie kee ye ta mbe yo mu pan mu wru sro pee haa mu chia, ndee Ghana lawee ka nu ra?

Ama Georgina soori, Bui, AL1112

Imi pe dwa fali

Finyie pe sro nga ndro kro lli u katoo. Sro ye nyi na mbleju, na yua, na finyie, na dwa, yire yi pe o sro titi. Sro yire kro na nyjila nga ni pe yi taa na pini yi, yira pan nyjila nunu.

Finyie

Wam nyjila pe finyie ndru, (January – February). La, koo nyjila finyie nani, (April – August) koo nyjila. Finyie fonyi lie paan koo nu, na koo kre tro mbe pe yi ko. Finyie lie nyjila kre tuuri August – September nu.

Yam, 17-19562

Nyjila tataara nu, flonyi na Banda leele finyie ndru, tra bibre nu. Flom yire tii mbe finyie yire jaa lawee ta mbe na mbe tii tra.

Yam mound, 17-19556

Yie chaanluo

Pe tinyi yire ye chile mbe ye ndra klu, mbe ki ti finyie yire yi ta mbe nduu yi na.

Tinyi kpɔɛ na bæɛɛ yire kro pie yi gbo kanhun ni. Sro nyi na chibi, na lɔndɔ, na dwa, na chire, na bongre chaa na ndru flonyi yire mbeɛɛ na, kre yi yire chaanluo.

Tnu nga kii wa yire chaanluo nu kre yi na, yire yire yaa yi ye na mbe yi le. Yire yire ye yaa ye na mbe ye jaa nduu nyjeeri. Ye tii mbe ye nyimi ta, mbe yila wa we yi na, a ye tii mbe tra kre tna ye na.

17-19554

nu Na Mu Wolo E Paara

Muu wa kagbla ni mna mu nyi kre ra? Yire nyi mu luu ki nu hin?

Mu yire luu wa a ye nyimi wo ye na ra? Lawee wa mu pan mbe mu jaa kagbla pe ra?

Imi pe dwa fali

Ngi pe pini finyie ni hin?

Fufu

Banda tra nu finyie ni pe sro suu, pie yi sɔɔ mbe yi be, mbe pe ki su shuo na sukɛɛ ni.

17-19561

Na pe ki su mu kɔ kre kre yi sro kre, mbe pe chiin wo ki na. Yirɛ nyɛ ni pe chiin soori yire kro na yi nyjila yi.

Pe bongrɛ teeri na chiin soori, na piɛwɛ teeri na soori, na tomatos, yire pe yeeri chiin nyumu.

17-16790

Chiele finyie libile sro suu, Banda Ahenkro 1982

Dwa

Pe ja na dwa ndru April – May nu, mu yire June – December na yi lɛ kama, la, yi yeɛ shiinwo na pe yi koni January – June nu.

Na pe dwa luu ki fna mbe pe yi le chichie, ngi na, yi mɔɔ tra mbe pe chiin yi kɔ, a yi pe sro nga na lawee sheli, ndee nɔnɔ nyjila mbe lewo jaa uye taa ki na. Wangrɛ na wangrɛ jafa li nyjia kre, kre Brazil wangra kre na pan ni dwa ni lewɔɔb tra nga nu.

17-19564

Dwa, Banda-Ahenkro, 2022

17-19563

Dwa luuro, Banda-Ahenkro, 2022

CaPe dwa wrɛ teeri na chiin tɛɛn soori

Yira ngi Mu Jaa Dwa Tɛɛ Mbe Pe Hin?

Klakro Mu dwa kre tre, mbe ki nyumu kre yuwi mbe wo, kena mu gbena na wenge chaa ki nu, mbe ki bri mbe ki yii, kena mu yi klo klo bɛɛɛ, mbe yi kl simi ni, mbe yi pe na boflotu yi.

Wahen Na mu nɛngɛ bie su, mbe yi mimi yire wɔ, pe ki ndemimi, mbe mu ki chaa dwa mimi nu, mu nyumu chaa ki nu, mbe ki gbun kɛ ni mbe ki pe wasawasa, kena mu chɔ taa kanhun na mbe nyumu le ki nu, kena mu chɔ nga nɔɔ pe wɔ taa chɔ nga mu klu mu taa kanhun na kre na, kena mu yira cha ki lam, mbe mimi nga mu bre kre le ki nu mbe ki wriri na gbɛngɛ ni mbe sɛ su na yie be. Mbe mu gbena na yire bɛɛɛ mbe yi kla simi ni mbe wo yi na.

Wahen, A11111

Imi pe Shob ndru

Fakee nyje pe yo, na katse tuufeenle tia o chin na fiifire nyje yiraa wa lewoob tra nu fa kre Banda leele naa fali. Fifiire pe sro nga pe fali lewoob tra nu mu mu, kie pe (1500 BCE)

Fifiire Luo

Fakee nyje pe yo mu tee, na kataa tuufeenle kee nyje pe nyuno mu tee nyina na fiifire nyje yii wa lewoob tra nu yire pe sro nga kee shia Banda tra nu. Ki tia Banda falifeele na yi ndru fa titi. Fifiire pe sro nyje yiraa wa lewoob tra nu, a praa yi ndru Ghana fimi tra nu kie pe 1500 BCE.

Yua

Yua pe sro nga kee ki shian na choo na fiifire yi na. La, na wam yire fiifire ja na nyoo, yua n wam ja, nyie nyumu ni yi nyoo, hali na nyumu vru yi nu yie nyu. Yile nga nu mbleju na fiifire n ja mu nyu kre, pe ja na yua taa mbe li yoo.

Yi kro shiin yire nyie pan nyjila pe yi ndru mu yire nyiepo mu se su kuno wo kre nu, a nyiepo koonatare na koonanyjire wo kre nu na yi le, a na tla paan me yili kre pe yi kuun, nyiepo ke na kembonunu wo kre nu.

Mbleju

Pe mbleju ndru nyiepo koonanu nu, nyiepo koonashi nu na yi le. A nyiepo koonatare mu se su ke nu kre yie jaa wla. Yele nga nu lawee sheli mbe swa kala sheli kre, mbleju ja na yaa leele na, ngi na yi ja na jiin na moo mu we finyie na, a nuno nyjila yi yaa leele na.

Mbleju lee yira, ki tia yi paan nyjila nga nu finyie, na yua na fiifire n ta mu pan.

Mbleju, 17-19565

Yire Nyji Pie Jaa Mbleju Tee Mbe Pe Hin?

Chobi, 17-19507

Chapila Pe mbleju knumu ki kaan kre na, mbe wenge na gbena chaan yi nu mbe yi su, kena pe yi koko mbe le mbleju kro nu mbe yi popo mbe yi soo.

Chobi a pe yi yeeri (brempo) Pe mbleju knumu yi keen yire na, mbe bongre na flewe na gbena le yi nu mbe yi soo mbe ke.

Yire Nyje pe fiire tɛ na pini

Ki n pe na fiire sro yi tna mu we mbleju na malo na, la, pe ja na yi teeri na sro nyinyini pini.

Yire nyji sro mu jaa fiire tɛ mbe pe hin?

Sesa

Na mu yua tre, mbe mu sichire chaa ki nu, mbe nyumu le ki nu. Pe jani na fiire teeri na ki pini ma na, kre sro nga pee nyaanyaa, na mu ki pe ma kahun kuraa gbɛri kple. Ki tia yira pe njun wifɛnle sro.

Kotro Papa

Sro nga pee kii nyaanyaa, a para ki pini fiire ni brimi yi kotro papa.

Imi pe ki pini

1. Mu fiire kre su mimi, mbe ki bri mbe tɛɛ.
2. Mbe mu yi klo kpoolo kpoolo mbe yi sɔɔ nyumu ni.
3. Kena mu yi su shuo nu chechieri.

Mbe mu gbenaa, na gaabu kla na simi bibire ni mbe wo yi na.

17-19488

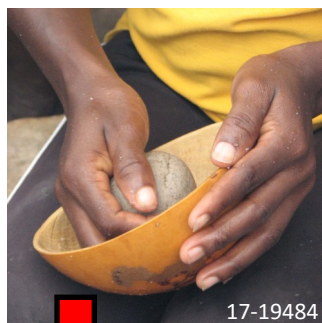

Fuura

Fuura pe sro nga pee ki sheli chieri, a ki pee nyjila shian

Imi pe ki pini

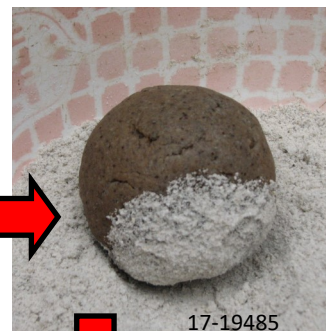
1. Mu fiire yire su, ndee mbe yi tre.
2. Kena mu nyumu le yi nu mbe yi bri.
3. Kena mu yi klo klo
4. Mbe mj yi tɛ mbe yi taan
5. Mbe mu yi le nyumu nu mbe yi sɔɔ
6. Kena mu nya didinge le ki nu mbe yi su shuo.
7. Kena mu yi klo na, mbe yi bli bli fiire mimi nu mbe wo.

17-19484

17-19486

17-19485

17-19482

Foto nyje nya nga, kotro papa, na fuura, Amanda Logan, 2014

Kambo, imi pe ki pini

Na ki pan na finyie ko, sro nga kii wa mbe pe taa pe yi kambo, a ple ki yeeri TZ ki yiri Hausa yolo nu, (Tuo Zaafi) wenyo wreŋe. La Nafaaa ra nu pe ki yeeri Kambo.

1 Mu shob yire tre

17-19475

17-16788

Koolee taare na pe troi na shob tre, pe ja na yi suu shuo, mbe se na yi ni nikanika.

2 Mimi kre chle

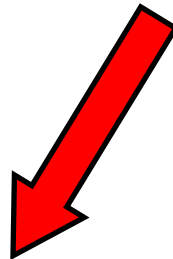
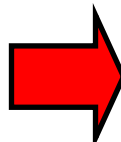
17-19478

Pe mimi kre chle mbe chosi yire wo yi nu.

3 Pie Fufa ton

Pe mimi kre chai awremu nu mbe ki ton mbe ki fo.

4 Mbe ki bri mbe ki yii

17-19476

Pie dwa mimi kre chaa fufa kre nu mbe ki bri brem mbe ki yii, imi kie pe mbe kia kpolo.

5 Bri Ke

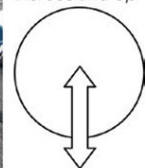
17-19477

Semi-circle
back and forth

AND

Across and Up

Bninge ni pe ki bri, mbra shie na ki ni nyjeeri na tra, mbra ki bri mbra vile mbra kuu, mbe ki ti mbe kia kpolo. Ki tnumu hanga yi na pie ki knumu sro chire ni mbe ke.

Swa yirɛ fali nyjila

Kie pe nyjila ka nu, na Banda leele na fali pe fali na lii, kena ki pan na pe fali mu nyje yie pe da ta, kena pe henyi yire tɛɛ mbe yirɛ chinɛ, ndee mbe yi prɛ pe jafa na. Swa yirɛ pe yirɛ nyje pe fali mbe yi prɛ kro, a yi n nyje pe lii.

Swa yirɛ nyje yi lee yaari

Finyie pe sro nga Banda leele chaa, la, pe sro nyininyini fali mu ya yi na, pe yi ye lii na ye prɛ. Yi yɛɛ wa mu mu Lewɔɔb tra nga nu. Chirɛ pe yire nyje yi mu Lewɔɔb tra nga nu. Chirɛ pe yire nyje Banda leele naa fali na ye teeri na pre titi tnumu tuni, na ye prɛ, na ye teeri na yire chinɛ.

Tobacco na Sɔmbɔ

Kie pe 1980 kre Banda leele na nɔɔhle na twa ndee (Tobacco) fali na swa chaa. Na mu yo mu twa fali, ki fna mbe mu tra nga na mu fali kre gboori mbe ki kna gbenglen, kre pe yeeri (mono-cropping). Na pe tra gboori ma mu twa fali, kia mu na tra kre tnamu kɔ ki nu.

Imi twa falifɛɛnle kejenyi nɛɛrɛ teeri na twa foo kre ndra na, chiele naa fnai kejenyi chaa na mbe twa yire fɔ.

Chɔ u twa tuo mu yiri see na shie na yi ni mna pe yi pɔ mbe chali mbe yi nyina mbe pe chin mbe yi fɔ. Na mu le u kro, pe nduukaan tle twa nyungo nga nu pe twa foo, a pe chensi tɛɛ mu gbun na. Praa falifɛɛnle pre kaan siminti na chensi pe tɛɛ mbe nyungo nga nu pie twa yire fɔ sin, na pe kɔ mbe pe chiin yi fɔb tɔ. 17-17384

Imi na twa flanga naa tra kre klai mu da kre ndra na. Banda ɲulo na twa flanga tɔ Banda tra nu. A ki tia pra trɛ nyje nu praa twa fali yire ye tɛɛ mu sɔmbɔ fali. Sɔmbɔ pe swa yirɛ nyje pe fali Banda tra nu funga.

Na pie twa fali, pie klu mbe kejenyi knumu mbe ble nyinyi nyje nu pie twa yire fɔ kre yesimi. Twa flanga na pe swa cha yirɛ. 17-16785

Kre video nga, Yaw Manje u imi praa twa fali 1980 – 1990 yire nu kee yuu.

<https://exhibits.library.uvic.ca/spotlight/iaff/catalog/17-19203>

Imi Pe Yirε Chaa Na Ndru

Na falifun yirε chaa mu luu, ki yaa u na mbe u yirε ta nεεrε, a wa tuwe nεεrε tεε mbe tnmu tun. O tolεεle na o leleεle pre naa yirε chaa na ndru, mbe ki ti mbe tra kre tna, mbe ya yirε yire na.

Tnu nga o taa yirε chaanluo nu.

Yirε chaanluo tii mbe yirε nyje yi fuu yire kεen ta mbe nduu sε nyjeeri, mbe yirε nyje yi n yila shian kpoo kre nyu, a ki tii mbe tra kre tna mbe ya.

A ki tii mbe falifεenle pre jawala fonggo ta mbe ya. Na mu yirε luu mu le ye nu, ki tii mbe falifun wre yirε nyje yi nyoo kre chin.

A yirε nyininyini chaanluo tii mbe yirε yire na yaa yi ye na mbe yi nyu, a na ki pan ma yurε beεle na ja mu yi kla.

See fna mbe ki lam na fali nyaa nyaa, mbe nyaa yire wa yirε yire yii.

17-16772

Yirε nyi nyini mu nyaa see nga nu pe yirε chaa mu luu nga nu hin?

Finyie, na dwa, na chire pe chaa mu luu.

Imi pe yirε ndru mbe yi ko mbe

Kolo nga na falifεenle troi na yaa tra kre na mbe ki ndru mbe tna, mbe pia bronu tuwe wo ki neru yi na, na pe yirε luu a yele da mbe pe yi ko mbe luu tra fonggo nu. La kie pe nyjila chieri yi nga falifεenle n tra ta na fali na kna na fa yi.

Na pe see pe jle, finyjie na yirε nyje didinyi yira sε tra kpoo pe ndru yi nu, yirε nyi na chibi, na londoo, na chire, na bongrε pe ndru yi nu.

Pe jani na chire, na yua, na dwa, mbleju chaa na ndru fukro nu, tra kre yele shiiwo nu. Na pe fali tra nu a ki da yele shiin ndee taare kena ka kun tra kre tnam na, kena ki fna mbe pe laa ki na yele.

Foto nga kamenge nga - Londoo pe luu a ki fin.

nu na mu leele e paara.

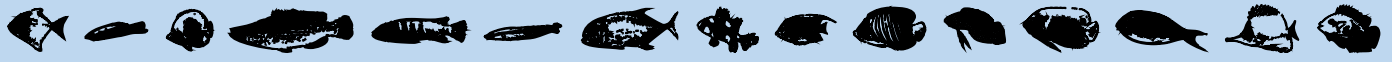

Na mu yirε chaa mbe luu, na nga mu yi luu nununu ngi ki nyu hin?
Na mu yirε luu mu chaa, ki paan na sro ni nεεrε ndee mni hin?
Loplombo wie kre kee nga.

mi pe mbroe woni nyjila kro nu

Na mu kataa tuufɛnɛ yirɛ pe nya le kre, ki nyina na mbroe n sra pe Banda leele chiin jle kre, fɔna muu wa mu tni lɔɔ mbɛɛ na. Kie pe 1900 kre Batɔe pan mu tni Banda tra nu. Pre pe pan na mbroe wɔɔ tnumu ni Banda tra nu.

Blɔ ɲmba pe yeeri Maxwel Gbadago, a u yiri Akanyakrom, wre u o nyina kolo ɲga na Batɔe tro na mbroe woni.

Mu mbroe pe paala tnumu

Batɔe pan kre, mbroe wɔɔ tnumu ɲga pe wru mu pe pe tnumu tnumu, a pe paal tnumu yi na.

Kee ɲga Maxwel yo yi mbo, “Nyjila tataara nu na swa ma o chaa, na mbroe ni o yira kro pini. Nyu nunu o kro naa teeri na mbroe wɔɔ na tnumu kro tuni na tra le chichie. Tra kre kuraa naa o kaan mboo na o kaan yira ɲga o chaa kro. Nyjila ka nu mbroe na boo, na mu sɛ lɔɔ mu mbroe ta mbe mu krɔ nyi, mbe o ple ta mbe ka mbe ple ta mbe ka mbe yɔɔ, mbe ple ta mbe chiele ɲga mbe pe tɛɛ mbe yirɛ fɔnyi chine, yira ɲga ki shian kro chlɔ wre we mbroe tɛɛ mbe yi chine. Kre kolo na leele pre kro naa chaa na tnumu tuni mbe ndro wa ɲuna na u ɲmbrɔ ni.”

Lɔɔ Latɛɛ

Lɔɔɛ wa na lateɛ nyininyini ni, a mbroe nyininyini na jiin yi nu. Mbroe pleɛ wa na jiin nyje yi n juo, a frɛɛ wa yi nu nu, a pe ple na jiin tanyie lawee, a pe ple na jiin lateɛ ɲga ki juo mu wɔ a dne wue wa ki tapan. Pe jani na mbro fiɛn teeri na mbro kpɔɔ peerii mbe u yii, hali wa ja na kable ka dani chiin.

Batɔe chin kolo ɲga pie tro mbe ple nyini wɔ mbe ple nyini ti.

Krɔɛ beɛle nyje ni pe mbroe woni lɔɔ, 17-17564

Mbroe wɔ seechi ɲga pe yeeri Agbegikrom, kraa wa kpaan kro, a Bui tnumu kre tia pe pe kɔ wa, 1982, 17-17329

17-19545

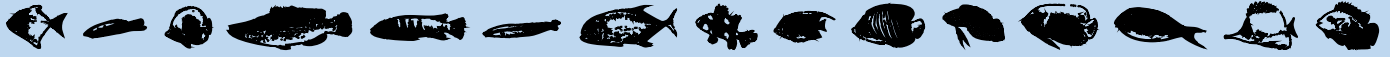
Foto ɲga mu nyaa ɲga, Dzobo Rubben, na Dzobo Sabastian, na Maxwel Gbadago pe mbroe yii peɛ ɲga pe yeeri Joko kre tini, 2022

“Nyjila ka nu o na paara mu o ye nyina na ki n fna mbe wa sɛ mbroe wɔ mbe we imi ki shian na, a nde jajaara na tia ple nsraa lii kee kre na. O kro we sɛ lateɛ nunu nu mbe sɛ mbroe wɔ imi ki o shian mu da. Na ki pan ma kie ti mbe waa pe wɔ mbe tro. Na ki pan na wa chaa mbe ta mbe we hamble pre na, a waa ju mu sɛ mbroe wɔ lateɛ fɔɲgɔ nu mbe ta neɛɛ kre, seechia kre leele kro we ki chin, ɲgi ndra na hin ? Mbroe mble nyini ni we pan katoɔ kre we yili pe ye.

Na pe ki nya ma pie ufun wre mbroe pre shɔ u pa, mbe u krɔ kre shɔ mbe ya, mbe ndru mbe u ndie tini. O chaa na tnumu tuni mbe ki ti waa lɔɔ tnumu kre kla, ndee mbe o paala tnumu kre kla, ndee mbe o tnumu kla.”

mi pe mbroe woni nyjila kro nu

Mu yire nga pe Bui Dam kre pe mu ko kre, mbroe wo tnumu kre kla. Mbroe wofeenle na ja mu se na pe kroε beele yire, na yire nyje ni pe tnumu tuni yire ni tapla kre yie na. Jokoe nyje praa tini fa na mbroe woni yire kro nyjila chaa tro. A ki tia leele pre n ja na mbroe pre le mbe pe neε na.

Yire Beele Nyje Ni Praa Tnumu Tuni

Nga pe nsra ta mu tapla kre pe kre, na loε kre vala mu juo, a o na ja na shie na o kroε beele yire na o mbroe wo yire ni loε na mbroe woni. Mbroe wo yire nyi na nyje foto yi nyaa nga kre, yurowe ni pe yi tini, pe yi yeeri joko, a koo nyila pe yi teeri na tumu tuni.

Jle kre, mbroe wofeenle naa nyjila nga ni mbroe pe jirewe sii docta mbe pia yi kla, imi kie pe mbe mbroe pre kro banga.

“Kre kolo nga na o naa tro na mbroe wo peeleε beele pini, yi ndr n sheli, ndee mu kroε. Yira ja na mbroe mble o chaa woni, ki tia o naa o biile nyina imi pe yi tini, mbe pe jaa yi tee mbe tnumu tun. Na mbe soonri, kre kolo nga na o naa tro mu tni yeshkro nu.”

Kundub

17-17289

Bui Tapla kre

Bui tapla kre mbroe wo tnumu kre yire ndr na ko mu sheli, a leele pre nsra swa ta mbe yi lo. Na mu tnumu kre tun, ki fna mu kroε kroε na ki moto ta kroε nga ni pe ki nmaai ta, mbe chiin jaa se tapla kre yie na. A nga kra tnumu kre sheli kuraa na yi na, tinyi wa mu yire yire loε kre nu. A mbroe pre nsraa lawee taa na ndra na.

Seechie ye nyi na Akanyarom na Agbegyikrom leele mble pra ko pe chie na mu se tee lawee fongu nu pre nsra ja na mbroe tnumu kre tuni na fa yi na. Kra

Mbroe woε peε, 1982, 17-17724

Batce na Kundulo naa wa mu tni wejenyinge nu kpaan loε kre nu. Na pee wa loε kre yie pe chini kolo nga na pe troe pre na kundub pre na paara, pe kolo nga mbe pe tro.

Loε kre na Akanyakrom, na chie nyje yiraa wa na shie loε kre nyjeeri haa kre wru. A nga pra Bui tapla kre pe mu ko kre, nyumu kre naa ndr nyjeeri na yaa, kra tia kroε beele nyje na mbroe wo naa tnumu tuni kre nsra ja na tro loε kre yie na na. A lee nsra ja na shie na kundub pre le na.

Kroε kroε nyje na pe moto kani na mbroe woni tapla kroε nu, 17-18247

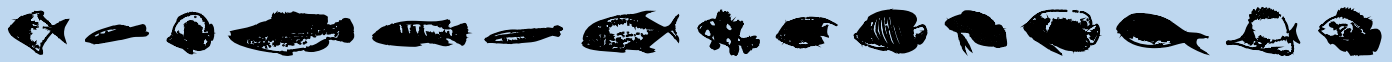
Imi pe mbroe wo pele tini

Koolee nyje na pe troi na jokoe pini nee a ki tia ki nmba u yi tin mu chin titi shian mbe u chiin jaa yi tin. Na mu ki tin, mu se yurawe wo mbe yi yoolle, mbe chiin meny nyje pe yi tini wo.

Mu jawala soori nyje mu chin fa na

Mu da mu yurawe tee mu yaka pe tuu? Nju na mble e twan pre nyini mu jawala.

Step 1 Yurawe woo

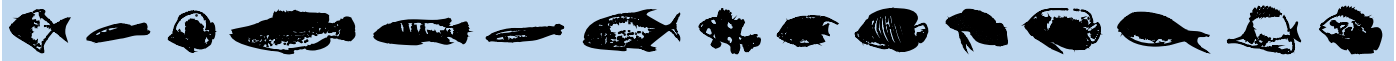
Yurawe nyje yi le mu sheli pe woni, yi fna mbe le, a yi n fna mbe sheli mbe tro. Ndro nmba u yurawe tin mu chin kpan we jaa mu nyina yurawe nga ki nyu na u ki koori brofien ni u chin nga ki le

We kaan tee mbe yurawe kre kra, mbe yi pile imi u chaa mbe yi tnu mbe da. Mbroe mble damu u chaa we le, mbe ki titnomu tin.

Foto nga mu nyaa nga, Dzobo Rubben u yurawe woni, 2022

17-19535

Step 2 Imi pe yurawe yire yoolle

Brofie kpa ni pe yurawe yire yoolle beelebeele mbe yi yila. Kena mu brofie ble nga ki tna tee mbe yi fre mbre yi pe plplb. Na mu chaa mbe joko kre valam da jeelee ke kre, kena mu keen nyje mu gbeele kre ke shian.

17-19537

17-19536

Step 3 Menyi yire gbeele

Mu meny yire mbiile yi ye na, mbe yi tee ble chieri ye chiin yi tee mbe tin. Na mu chaa mbe meny yire sheli maashia yi nyinge. Na mu chaa mbe ki pe yieyie mbe mu ki gbun na kaan ni.

(above) 17-19539, (right) 17-19560

Dzobo Rubben u tre meny biile mbe mbroe wo pele pe, (Joko), 17-19538

Imi pe mbroe wo peɛ tini

Na mu yo mu joko tin ki jawala na fanga shian. Kaan nunu nga mu tin kpan ki fna mbe mu ki juori mbe ki yire. Nmba u ki tini wre u kenyi na u jeelee teeri na menyi yire frɛ mbra tini.

Step 4 Pe kɛɛn yire yie juule tra mbra tini.

Na pie ki tin pie kɛɛn yire waari fimi na tra mbe yi teni mbe yi fraka. Na mu kaan kre nunu yii, mbe mu ki mbiile na mangga kre ni, mbe chiin da shiinwo na. Na mbroe kpɔɛ wo mu tini, mu mangga kre mbiile mbe kna gbeeshiin kaan na kaan lalaa. A na ki pan mbroe bɛɛle wo yu naa, mbe pe ki mbiile nunu, imi kie pe mbe kɛɛn yire lalɛ yire mbra. Na pie ki tin, pie kɛɛn ka mbe ki yii mbe ki fraka mbe mbra tra. Na mu mangga nunu tin mu sɛ su, kena mu kna mbe yire mna mu sɛ su kre mbe yire wa mbe tin mbe pan, imi kie pe mbe kia nmaala.

Dzobo Sebastian Joko tini, 2022, 17-1954

Step 5 Imi pe ki nɔɔ haa kre tini mbe ki pe foo

Na mu tin mu chaa da ki kɔ haa kre keni mu kɛɛn yire mbrai shiin shiin. Nga kie taa na kre, mbe mu yi mbra jinyjirenyjire, ki hanga kpɔkɔ kre, mu yire yii kɔɔnataɛ mbe mbra. Na ki pa kie ti mbe ki nɔɔ kre mbra mbe mbro wa jaa yili wa.

17-19541

IMGP0036

Step 6 Imi na pe ki lam kre pini

Pie yurɔwe yire ye pile bɛɛle bɛɛle, mbe yi tin mbe le kpɔɔ kre lam mbe ki pe ki nyu.

17-19544

17-19543

Imi na pe joko tini

Joko tien n pe ndro nunu tnumu, a ki pe fanga tnumu. Kre joko nga leele jijire pe chaa mu ki tin. O tolæle pre na chin na na e chaa mu na yira pini ki e leni fanga na.

Step 7 Imi pe joko kre yiri kaan ni lalaa

Pie kæn bæle nyje yi tnu tnu knumu, mbe yi tæ mbe yi da ble taare, mbe pe brofie kpoo tæ mbe yi gbeele, kena u kæn yire shiin pɔ manga ni mbe yi soo mbe ki tnumu mbe pe kaan nunu. Kena u kaan kre yii mbe ki kru mbe ki ye nu mbe wee sni ki lalaa, kena u ki le joko kre lam mbe ki tæ mbe ki yii lam. A na mu kaan kre krui mbe le ki ye nu le na kia ka.

17-19548

17-19546

17-19547

Step 8 Pe ki lam tin mu ko

Na mu kæn yire tæ mu ki yii lam mu ko kre, kena mu ki nyu nga yi ki pele kre pɔ mbe mbra ki na kim kim. Manga ni mu ki pɔ mbe ki yire. Na kre ma, na ki mbro kpoo yii we jaa ki knumu.

17-19550

17-19549

Foto nga nyjeeri, ki nyutɔngɔ lam wo
Ki nyutɔngɔ, 17-19551

Step 9 Imi pe joko peerii

Na ki pan na mu joko kre pæeri, mu ki yiæ tæ lo kre tapanhaa, mbe tii tapa. Mu manga titɔngɔ pɔ ki na, mbe kæn shiin kan lo kre lam tra mbe yi tæ mbe ki yii yiæ haa mbe ki yire titæ. Manga nga mu pɔ ki noo haa kre, mu kaan kan fimi na mbe ki yii mbe pɔ ki na, mbe nyumu kre kre wa jaa se na ki ni.

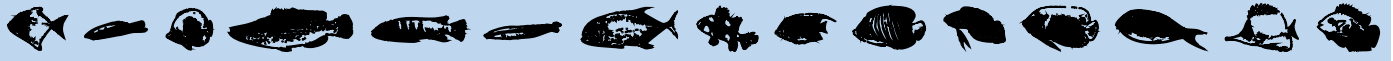
Na joko kre mbro yii, ki sheli na we jaa yili, ngi na hin? Ki nyu kre pe foo mu le lam.

17-19552

Imi na pe mbroe kla kanhun na

Mbro pe chiin nga lenere lii, mbro lewo kaan fanga. Pe mbro klai kanhun na mbe ki ti u jaa tni mbe mu, ndee mbe jaa kolo kun na u ni.

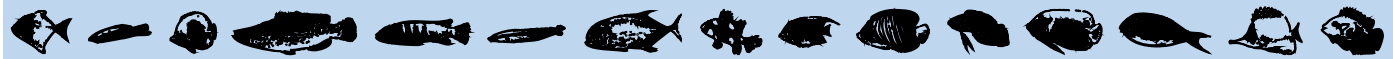
Imi pe mbro pini mbe chiin u kla kanhun na

Na mu mbro taa kanhun na ki fna mu u gboori, mbe u pe kama mbe chiin u soɔ, pe ple suu kaan na mbe chiin pe taa kanhun na. Brofien ble ni pe teeri na pe gboori, mbe mu u nɔni mbe u lɛɛ yire wo.

Batɛ pre, yurɔwe pe fre mbe mbro wre kru mbe u su. Pie u su mbe yire u naa haa, mbe ki yili u nyini lawee. Kie ti mbe mbro wre jaa kla chiriri.

17-19530

Imi pe mbroe pre klai

Pe mbroe klahaa kre siin pooro ni, mbe keen kan mbe tɔnro beele le ki lam, mbe ki taan kanhun kre na, mbe mbroe pre tɛtɛɛ pe kukrɛ na, nyinaa wa mbro lɛɛ, ki tia praa pe juule lɛɛ na mbra pe kla.

A na mu mbroe pre gbeele mbe pe kla kre, mu jaa wre kuun pe tɔ mbe shushɔnɔ wa pe kla.

17-195321

17-19531

17-19529

17-19558

Keen nyje pe kani na mbroe pre leni mbe chiin pe kla kre, mu jaa yi taala yi ye na mbe taa kanhun kre na mbe nyjeeri wo kre tɔ na yira ni. Pie jaa da ble taare ndee jijire chiin yua. Ki fna mna yire yire vingei mbra kuun, imi kie pe mbe mbroe pre kro kanhun ta mbe yila. Na pe yurɔwe keen nyje pe fre mu wa yire wru mu le kanhun kre nu, ki tii mbe mbroe pre yua mbe nyina yroro.

NU na mu leele pre e paara

Na pe mbroe pre kla kanhun na ki tii mbe pe jaa tni mbe mu. Mu loplombo pre wie kolo nga pe troi na sro teeri yira moɔ, a bronni frige chin mu pan.

Bɔfɔɔɔ

O tolɛɛɛ mblɛ praa bɔfɔɔɔ pe tnumu na lii pre na tnumu chin, pra yurɛ tnumu, na nyjila nga ni pe kaa, na nyjila nga pe shie na gboo, na nyjila nga ni pe sni na wui chin. Pra yurɛ pre kepele yɛ chin, mna chin mna pe sro, na nyumu taa na gboo, mna pe snihɛɛ chin.

Zooarchaeology Fakee nyjɛ pe yo mu tɛɛ, na kataa tuufɛɛnlɛ tia o chin imi bɔfɔɔɔ kee na shian Banda tra nu da.

Kolo nunu nga na oo jaa yire mbe bɔfɔɔɔ kee twan yi na oo yurɛ kajile nyjɛ kataa tuufɛɛnlɛ wɔ tra yire kee twan. Yurɛ kajile nyjɛ pe wa fa yire na ja mu fɔɔn nyaanyaa, a ki tia pe yi nyaa kataa tuu haa nyjila kro nu.

Leele mblɛ pe kajile kee tua kre pe yeeri (zooarchaeologist) Na pe yurɔ kajile kumu na ki damu nya, pe ja na chini yurɔ ɲmba nyini kajile yi.

Foto nga kundro gbekaa kajile yi, na u ɲgaala yi, 17-17143

13th to 15th Centuries

Kie pe 1200 – 1400 CE kre, na nyjiimu wa Banda lawee nyjɛ nu , na nyiɛ paa mu wɛ aɲga na. Kre nyjila kre, na safimble, na sankae, na kɛɛɔɔɔ wa tra kre nu. Ki tia pre kajile yi nɛɛ.

katɛɛ tuuhɛɛ yire nu, a lawee nyjɛ yira pe klɔ lawee yire nu . A yire lawee yire nu chɔɔ praa hlo, na kundulb, na kajinyurɛ kajile nyaa, a yurɛ bɛɛɛ nyi na kangulo, peeɛle na krotee na taanleele, na kunungo kajile nyaa wa na.

15th to 17th Centuries

Wam sisaa ka na yire kie pe 1400 CE, kre wam kre na to Banda tra nu, kre nyjila kre kaara leele na kaa nɛɛɛ, kre nyjila kre na sikaala na mbaala leele waa. Nga wam kre na kro na yire kre, kie pe 1600 kɔkro kre, leele naa nui poorii.

Kre nyjila kre nu bɔfɔɔɔ naa jirae ndee blekpɔɛ, na denkɛɛɛ, na gbajaala, na komboolo, na frijaala, na nyaalam nyalo, na kundulb, na kotɔkɔɛ kuu titi.

Lopom Donkor, na Fawoman bɔfɔ pe bɔ fɔɔɔ yoo Fawoman na, 17-19041

ƁɔƁɔɔ

Leele mble pe ƁɔƁɔɔ wru mu pe tnumu kre, na mble pe n ki wru mu tnumu titi kre, nga ki tia pe yili peye yi na, mble tnumu yi pre shie haalee, brikana pe shie na ŋnu wa, na pɛɛɛ peerii na yaa. Na ƁɔƁɔ yuro kpɔɔ gbo, we u ŋɔni nyaa wa, mbe u kla kahun na, mbe pan na u ni katoo. La, na kala pan pra se haalee, mbookrɛ nu pe nyaa chaa.

18th to 20th Centuries

Kie pe kre nyjila nga nu na yure bɛɛɛ kaara na Banda leele peye wru mu taa, yure nyi na kanguolo, na krotee, na peepe, na taanree, pre praa kaa. Kie pe (19th centuries) na ŋune na kakrɛ wa tra kre nu. A kie pe (19th centuries) yire nu, nyie naa paan mu we anga na.

17-19694

Yire nyje ni praa tnumu

kre nyjila kre nu pua na pan, kena nyjila nga ni pue nsra ta mu pan kre, na benyi, na snimi, na brɔfiɛɛɛ, na chomboolo, na brɔfiɛ bɛɛɛ, na brɔfiɛ kpɔɔ ƁɔƁɔɔ teeri na tnumu tuni. ƁɔƁɔɔ naa menyi pɛɛɛ nyi na jɔŋgi, na fɛgbo, na tɔɔɔɔ pɛɛ peerii.

Puɔɔ nyje yiraa wa kre nyjila kre praa yi yee-ri churebo pua. Dne finge ni pra ki nyini kre, pini, pie ki tungo mbe ki pe jengle jijire mbe pe ki le mna ki fɛŋge kre tuuri kre, kena mu ki fɛŋge kre tini a ki to dne kre na mbe ki kahun kun mbe pua kre to.

17-19074

Ŋu na mu loplombo e paara

Kie pe nyjila tataara nu na ƁɔƁɔɔ pe kenyu tnumu kre ble lii, mbe ki yɔɔɔ yɔ, pe ki yeeri ƁɔƁɔɔ. Kre yɔɔɔ kre, mbo fawolo wolo ƁɔƁɔɔ pra se nyaa, mna se yili nyaa yure na na pe ki yoo. A pra yire mu pe le, mna pe pieri, a pra fe mna yire nyje praa gbuun yire ti, a ƁɔƁɔɔ pre na se yi koli mna pan na yi ni katoo. Ki tia mu yire kre nyila kre ƁɔƁɔɔ pe tolɛɛɛ yɔɔɔ kre yoo.

17-17143

Nafana bile shin mble pe yiri Fawoman na, ŋmba lalaa wre, na ŋmba kalie wre pe kundro gbekaan kajile na u ngaala yesinmi wo gbuun yi ye na mbe pe chiin mee le mbe ƁɔƁɔɔ yɔ.